REPORT

OF

THE SHUDDHA AYURVEDIC EDUCATION COMMITTEE

GOVERNMENT OF INDIA
MINISTRY OF HEALTH
1963

Price: Inland Rs. 2.50 nP.
Foreign 5 sh. 10d. or 90 cents.

Report
OF
THE SHUDDHA AYURVEDIC EDUCATION COMMITTEE

D. H. 41
1200

PRINTED IN INDIA BY THE MANAGER, GOVERNMENT OF INDIA PRESS, FARIDABAD AND PUBLISHED BY THE MANAGER OF PUBLICATIONS, DELHI, 1963.

CONTENTS

Chapters		Pages
	CHAIRMAN'S LETTER	
I	THE APPOINTMENT, THE TERMS OF REFERENCE AND THE PERSONNEL OF THE COMMITTEE ..	1—4
II	THE PROCEDURE ADOPTED BY THE COMMITTEE	5
III	GENERAL OBSERVATIONS	6—13
IV	THE CONCEPT OF SHUDDHA AYURVEDA	14—18
V	SHUDDHA AYURVEDA AND RE-ORIENTATION IN RESEARCH	19—21
VI	OBJECTIVES AND GENERAL INSTRUCTIONS ..	22—30
VII	CURRICULUM AND SYLLABUS	31—75
VIII	PROFORMA	76—86
IX	SUMMARY OF RECOMMENDATIONS	87—89
	APPENDIX	90

No.

Sachivalaya, Ahmedabad.

Dated, April 10, 1963.

FROM

SRI MOHANLAL P. VYAS,
Minister for Health and Labour, Gujarat State,
Chairman of the Shuddha Ayurvedic Education Committee,
(Ministry of Health, Government of India).

To

The Secretary,
Ministry of Health,
Government of India,
New Delhi.

SIR,

I submit herewith the Report of the Shuddha Ayurvedic Education Committee appointed under your communication No. F. 14-17/62-ISM, dated the 1st January, 1963.

The Report is unanimous.

Yours faithfully,

Sd/-

MOHANLAL P. VYAS,
Chairman,

The Shuddha Ayurvedic
Education Committee.

CHAPTER I

APPOINTMENT, TERMS OF REFERENCE AND THE PERSONNEL OF THE COMMITTEE

It was with a view to implement the Resolution No. XVI of the Meeting of the Central Council of Health which met at Mahabaleshwar, that the following communication was issued by the Ministry of Health, Government of India on January 1, 1963:—

No. F. 14-17/62-ISM
GOVERNMENT OF INDIA,
MINISTRY OF HEALTH,
New Delhi-2, the 1st January, 1963.

FROM

SRI R. MURTHI,

Under Secretary to the Government of India.

To

The Accountant General Central Revenues,
New Delhi.

SUBJECT:—*Ayurveda—Curriculum and Syllabus of Studies as envisaged by the Central Council of Health-Preparation thereof—Constitution of a Shuddha Ayurvedic Education Committee.*

SIR,

I am directed to say that the Government of India in the Ministry of Health, in pursuance of the resolutions of the Central Council of Health which met at Mahabaleshwar in October, 1962, is pleased to constitute a Shuddha Ayurvedic Education Committee consisting of the following persons:—

1.	Shri M.P. Vyas, Minister for Health and Labour, Ahmedabad	Chairman
2.	Pt. Hari Dutt Shastri, Universal Health Institute, Neelam Mansion, Lamington, Road, Bombay ..	Member
3.	Vaidya Shri N.H. Joshi, Shri Samratha Kripa, Near Plaza, Bombay-28	Member
4.	Vaidya Sitaram Mishra, Secretary, Akhil Bharatiya Ayurveda Vidyapeeth, Rashtriya Ayurvedic Pharmacy, Panchbatti, Mirza Ismail Road, Jaipur ..	Member
5.	Acharya Badri Vishal Tripathi, 74/71 Dhanakutti, Kanpur	Member
6.	Shri Ananta Tripathi Sarma, M.P., Siromani Press, Berhampur, Ganjam (Orissa) ..	Member
7.	Vaidyaratna Pandit Shiv Sharma, Honorary Ayurvedic Adviser to the Planning Commission, 'Baharestan' Bomanji Petit Road, Cumballa Hill, Bombay ..	Member-Secretary

2. The Director of Ayurved, Government of Gujarat, Ahmedabad shall be Additional Secretary to the Committee.

3. The terms of reference of the Committee will be:—

(*i*) to draw up a curriculum and syllabus of study in pure (unmixed) Ayurveda extending to over four years, which should not include any subject of modern medicine or allied sciences in any form or language; and

(*ii*) to submit the same to the Government of India by the 15th March, 1963.

4. The President has been further pleased to decide that non-official members of the Committee shall draw travelling and daily allowance in connection with their journey to attend the meetings of the Committee at the rates laid down in S. R. 190 as amended from time to time.

5. The expenditure involved will be met from the sanctioned grant of the Ministry of Health.

Yours faithfully,
Sd/- R. MURTHI,
Under Secretary.

No. F. 14-17/62-ISM

Copy to—

(1) Members of the Committee.
(2) Ministry of Education.
(3) All State Governments/Union Territories.
(4) Director General of Health Services.
(5) Planning Commission, New Delhi.
(6) Lok Sabha/Rajya Sabha Secretariat.
(7) Deptt. of Parliament Affairs.

By Order,
Sd/- R. MURTHI,
Under Secretary.

Copy to P.S. to H.M/P.S. to D.M./P.S. to Secretary/D.S.(P)/Adviser (ISM)/ Cash/Budget/Planning Sections.

The second term of reference was subsequently amended by the Health Ministry as follows:—

No. F. 14-17/62-ISM
GOVERNMENT OF INDIA
MINISTRY OF HEALTH
New Delhi, the 8th March, 1963

FROM

SHRI R. MURTHI,
Under Secretary to the Government of India.

To

A.G.C.R.,
New Delhi,

SUBJECT:—*Ayurveda—Curriculum and Syllabus of studies as envisaged by the Central Council of Health-Constitution of a Shuddha Ayurvedic Education Committee—Terms of reference—regarding.*

SIR,

In continuation of the Ministry of Health letter No. F. 14-17/62-ISM, dated the 1st January, 1963, I am directed to say that the Government of India is pleased to decide that the Shuddha Ayurvedic Education Committee may submit its report by the 10th April, 1963, instead of the 15th March 1963 as stated earlier.

Yours faithfully,
Sd/- R. MURTHI,
Under Secretary.

No. F. 14-17/62-ISM

Copy to—

(1) The Chairman/Members of the Committee.
(2) Ministry of Education.
(3) All State Governments/Union Territories.
(4) Directorate General of Health Services.
(5) Planning Commission, New Delhi.
(6) Lok Sabha/Rajya Sabha Sectt.
(7) Deptt. of Parliamentary Affairs.

By Order,
Sd/- R. MURTHI,
Under Secretary.

Copy to P.S. to H.M./P.S. to D.M./P.S. to Secretary/P.A. to D.S. (P)/P.A. to A.A./Cash/Budget/Planning Sections.

This was further amended as under:—

No. F. 14-17/62-ISM
GOVERNMENT OF INDIA,
MINISTRY OF HEALTH.
New Delhi-2, the 19th April, 1963

FROM

SHRI, R. MURTHI,
Under Secretary to the Government of India.

To

The Accountant General Central Revenues,
New Delhi.

SUBJECT:—*Ayurveda—Curriculum and Syllabus of studies as envisaged by the Central Council of Health-Constitution of a Shuddha Ayurvedic Education Committee—Terms of reference-Regarding.*

SIR,

In continuation of the Ministry of Health letter No. F. 14-17/62-ISM, dated the 8th March, 1963, I am directed to say that the Government of India is pleased to decide that the Shuddha Ayurvedic Education Committee may submit its report on or before the 30th April, 1963, instead of the 10th April, 1963, as decided earlier.

Yours faithfully,
Sd/- R. MURTHI,
Under Secretary

No. F. 14-17/62-ISM

Copy forwarded in continuation of this Ministry's endorsement of even number dated the 8th March, 1963 to the:—

(i) Chairman/Members of the Committee.
(ii) Ministry of Education.
(iii) All State Governments/ Union Territories.
(iv) Directorate General of Health Services, New Delhi.
(v) Planning Commission, New Delhi.
(vi) Lok Sabha/Rajya Sabha Secretariat.
(vii) Department of Parliamentary Affairs.

By Order,
Sd/- R. MURTHI,
Under Secretary.

Copy to P.S. to H.M./P.S. to D.M./P.S. to Secretary/P.A. to D.S.(P)/P.A. to Ayurvedic Adviser/Cash/Planning/Budget Sections.

CHAPTER II

THE PROCEDURE ADOPTED BY THE COMMITTEE

The Committee received several representations from individuals and institutions interested in the subject of Ayurvedic Education including one from Dr. Sampurnanand, Governor of Rajasthan, who was formerly the Chairman of the U. P. Government Committee for reorganising Ayurvedic Education which produced a very valuable report on the subject. Attention of the Committee was also drawn to various articles and editorial comments, which appeared in news-papers and periodicals, expressing different views on the prospect of the adoption of a Shuddha Ayurvedic Course of Education by the Government.

Detailed examination, and valuable contributions to the solution of various problems relating to Ayurveda, or Indigenous Systems of Medicine, are to be found in a large number of official publications, and reports of the various Committees constituted from time to time by the Central and the State Goverments to advise them on—various aspects of the subject. The Report of the Chopra Committee on Indigenous systems of Medicine (1948) contains a Summary of the observations and the recommendations of nearly a dozen such Committees which had preceded it. These and several other reports which appeared subsequently, were duly taken into account by the Committee. It also carefully considered the reasons for rejecting the Shuddha Ayurvedic Course advanced by the Mudalier Committee (Health Survey and Planning Committee—1962), as recorded in the minutes of the Education Sub-Committee of the 'Fourth Meeting of the Central Council of Ayurvedic Research,' which was held on the 22nd January, 1962 and in the summaryofthe proceedings of the latter which was held at New Delhi on 25th January, 1962.

Having given due consideration to the mass of data referred to in the two foregoing paragraphs, the Committee felt that it was fully posted with all view-points on the subject and with arguments usually advanced for or against them.

In view of the fact that there was very little prospect of adding further to the data already available to the Committee and the short time within which it had to submit its report to the Government, it was decided not to issue any questionnaire or to undertake any tours to any parts of the country. A number of comprehensive questionnaires had already been issued by the former Committees which were available to the Committee in the reports referred to above.

The Committee, therefore, proceeded with the task of formulating a course of studies in Shuddha Ayurveda in the light of the terms of reference as elaborated in Chapter IV of the Report. In doing so the Committee took into consideration the available Shuddha Ayurvedic Courses prevailing in different States.

A special Syllabus Sub-committee, consisting of Pandit Shiv Sharma, Shri Hari Dutt Shastri and Shri N. H. Joshi, was constituted to prepare the drafts on various subjects for the consideration of the Committee at its plenary meetings.

CHAPTER III

GENERAL OBSERVATIONS

The Committee held five meetings in all. The first, the second and the fifth meetings were held in Ahmedabad, Bombay and Jaipur respectively and the third and the fourth in Delhi.

The discussions at the meetings covered a wide range of subjects relating to the Ayurvedic education. The main considerations which influenced the decisions of the committee were as under:—

(i) The knowledge of Sanskrit among the students of the Ayurvedic colleges is, in most cases, too poor to enable them to master the Ayurvedic texts satisfactorily. It was, therefore, imperative that facilities should be provided for imparting adequate knowledge of Sanskrit to the students of Ayurveda. The qualifications for admission should also ensure, on the part of the candidate, the minimum necessary knowledge of Sanskrit required for a thorough study of Ayurveda.

(ii) It was observed that the students of the mixed courses invariably demand a condensed course in allopathy. They never demand a similar course in Ayurveda. When the Health Minister of a State, on being approached by the students of an Ayurvedic college demanding a condensed course to enable them to get the degree of M.B.B.S., offered them a condensed course in higher Ayurveda, not a single student came forward in favour of it. The Committee is, therefore, strongly of opinion that, to strengthen the pre-Ayurvedic base, it is very essential to prescribe, as one of the conditions for admission to Ayurvedic course, a good knowledge of Sanskrit.

(iii) Although, in places, there may be some divergence between the fundamentals of Ayurveda and other systems of medicine, the definition of therapeutics in Ayurveda is broad-based. The following aphorism illustrates as to how vast and comprehensive is the medical field covered by the Ayurvedic tenets:—

उपशयः पुनर्हेतुव्याधिविपरीतानां
विपरीतार्थकारिणां चौषधान्नविहाराणां
उपयोग : सखानवन्ध : :—

Charaka, Nidana, I, 9

"Salubrious use of drugs, diets and practices, contrary to the cause of the diesease or contrary to the disease or contrary to both the cause and the disease; or similar to the cause of the disease, similar to the disease or similar to both the cause and the disease, prescribed jointly and severally, constitutes treatment."

In view of the above definition, Ayurveda does not clash with any other system of medicine, be it naturopathy, homeopathy or allopathy. It will therefore be agreed, in principle, that the benefit of equipment or the methods used by other systems of medicine can never be legitimately denied to the Ayurvedic scholars.

(iv) The number of entrants, even if small, should not deter the Government from introducing a true Ayurvedic course. The continued official support enjoyed by the mixed course for over a quarter of a century has caused a famine of proficient Vaidyas in the country It is, therefore, imperative that the remaining talent should be sought out, pooled and made full use of, casting aside all parochial considerations. The aim of the Government should be to nurture and develop Ayurveda and to produce Vaidyas of high quality.

(v) Amongst the Vaidyas favourng Shuddha Ayurveda, there is a difference of opinion on whether the teaching should be text-wise or subject-wise. The former, that is, the 'grantha-pradhana' or text wise teaching, excels in giving the student an integrated view of the science and the patient. It is an ideal method of teaching for producing good general practitioners whose disappearance from the field of medical practice is mourned even by the medically advanced countries like the United Kingdom. The Editor of the celebrated British medical magazine, *The Practitioner* (January 1953), sums up the deterioration in the art of general practice, under the impact of the modern emphasis on specialisation, in the following words—

"For the past few years the British medicine has been disintegrating before our eyes. It must be re-integrated before it is too late and the first step in this re-integration must be the revitalising of this, the largest and oldest Branch (general practice)",

However, the subject-wise teaching gives the students a much desired training in the analytical approach to health and disease. As both these approaches excel in their own ways a course which trains the students in both the analytical and the synthetical studies in Ayurveda would prove most useful to them. Since the training is to be imparted in one system alone, namely, the Ayurveda, such an approach would considerably strengthen the mastery of the subject; and the two respective complaints that the "teaching of science as literature" deprives the practitioner of the benefit of accurate analytical discernment and that the isolated concentration on separate subjects kept in water-tight compartments deprives the mind of developing a comprehensive perspective of the Science and the patient as a whole, levelled by the respective supporters of the subject-wise teaching and the text-wise teaching, are met with fully and effectively. No confusion analogous to that resulting from the mixed teaching can arise in this case as it is not a case of two different sciences being taught simultaneously but an identical science being taught as a whole and in parts without the former, i.e., the whole, contradicting the latter, *i.e.*, the parts, in the least. On the contrary, the training shall be more intensive and conducive to a firmer and a clearer grasp of the subject by the student. The syllabus has been prepared in the light of this view which the Committee unanimously approved of, after a thorough consideration of various aspects of the subject.

(vi) The Committee feels that special attention should be paid to the means of imparting practical knowledge to the students. In this

connection the need of an adequate bed ratio has been specially emphasised.

(vii) A large number of Ayurvedic teachers in the institutions imparting mixed education train students in Ayurveda at the colleges and themselves practise allopathy in their own private dispensaries. So far as the future development of the practice of Ayurveda is concerned, it has disastrous effects on the minds of the students. Care should, therefore, be taken that such situations do not arise while implementing the courses recommended by the Committee.

(viii) The Planning Commission, whom the Committee met with the concurrence of the Health Ministry and whose views were conveyed to the Committee by the Minister of Planning, Shri Gulzarilal Nanda himself, who specially attended the 4th meeting of the Committee held at Delhi for this purpose, impressed upon the Committee the desirability of the reorientation of the Ayurvedic research as distinct from the way it had been condcted during the last 15 years or more. Shri Gulzarilal Nanda, who has been presiding over all the panel meetings on Ayurveda ever since the first such meeting was called at the time of drawing up the First Five Year Plan, informed the Committee that the Planning Commission was desirous of the Ayurvedic research being so directed as to have the specific development and expansion of the Ayurvedic science as its main object. The march of Ayurvedic progress had been held up by extraneous factors and the time has now come to impart a new fillip to its advance which remained neglected for a long time. It is a natural corollary of the welcome shift of policy evidenced by the Government's decision to initiate a course of intensive Ayurvedic training that the responsibility of the Ayurvedic research should be borne by eminent Ayurvedists and not by those whose knowledge of Ayurveda was inadequate for the purpose. It should now be made quite clear that the term 'qualified' or 'highly qualified' Vaidya does not include graduates of the mixed Ayurveda and allopathy the discontinuation of whose further production is the specific aim of the present syllabus.

(ix) Additions have continued to be made to Ayurveda from time to time. Not even one tenth of the metallic preparations, compelling catalytics and effective rasas, now numbering 1954, existed when the Charaka and the Sushruta Samhitas were written. Subsequently, a number of herbs and drugs were assimilated from the Arab medicine during the middle ages. A chapter on syphilis was added in the 16th century by Bhava Mishra. Trimalla Bhatta introduced arsenic therapy against the disease at a time when it was still called large pox in Europe. The All India Ayurvedic Congress, more than 30 years ago, had formed a committee which gave a lead, as early as the twenties of this century, on the use of Sarpagandha (Rauwolfia serpentina) in high blood pressure as a specific symptom, for the first time.

(x) The Committee, during its deliberations, felt that some knowledge of comparative medicine and, particularly,its fundamentals in their relationship to Ayurveda, must be made available to the students.

It is desirable from other angles as well. Firstly, no other medical system is fundamentally so broad-based as Ayurveda. The basic

aphorism on treatment referred to earlier, sets up boundaries which have not been transcended by any basic concept or concepts of any other medical system. This creates a mother-daughter relationship between Ayurveda and the later systems of medicine which the students should be fully conversant with. Secondly, the allopathic materia medica is full of drugs having deleterious side-effects which sometimes assume serious proportions and require a more expert medical care than the diseases for which the drugs are originally prescribed. The Ayurvedic graduate should be equipped with sufficient knowledge of these drugs to handle their reactions at the dispensary or hospital level. Thirdly, the vanguard of the Western medicine seems to be moving, for some time past, towards what may be regarded as typically Ayurvedic concepts. The division of the human constitution into three categories, ectomorph, endormorph and mesomorph, is characteristically Ayurvedic in nature and, if developed further with a wider study of the human constitutional relationship to physical, physiological and psychological phenomena, it may become difficult to differentiate between the Ayurvedic and the Allopathic approach to the human constitution in its relation to disease and health. The concepts of psychosomatic medicine, infection, immunity, susceptibility, endocrine metabolism, stress and other similar phenomena are extremely Ayurvedic in nature if not as advanced in their synthetic inter-conceptual wholeness as the Ayurvedic concepts are. Publications such as Dr. Selye's work work on 'Stress' and Dr. Sheldon's 'Varieties of Human Temperament' and 'Varieties of Human Physique' are bringing the vanguard of Western medicine closer to Ayurveda, and the Ayurvedic students should not miss a contact with these neo-Ayurvedic learnings.

The Committee, therefore, attaches great importance to the inclusion of the study of comparative medicine in the Shuddha Ayurvedic course as it will keep the graduate abreast of the latest trends in medical and scientific thought and, by broadening his horizon, enable him to understand and appreciate better the basic principles of Ayurveda in relation to other systems of medicine.

The Committee is conscious of the absence of suitable texts on comparative medicine covering the aspects referred to above. But it is also aware that the need for the text books on the subject shall arive five years after the introduction of the proposed syllabus and it is confident that the text books on the subject will be made available by the time the students first need them. The Committee felt that the Government should take immediate steps to ensure the timely preparation of these text-books by enlisting the services of the few eminent Vaidyas of the old school of Ayurveda still left in our midst, particularly those who have subsequently equipped themselves with a good knowledge of English language and western medicine.

(xi) It is considered desirable that the students be asked to answer their question papers in Sanskrit only at the post graduate level. For all other examinations they should be permitted to answer the questions in the regional languages.

(xii) The claim that the mixed course has nearly the same curriculum of Ayurveda as has been usually prescribed for the Shuddha Ayurvedic courses in the past also received the attention of the Committee. This claim cannot be entertained as the training of Ayurveda is too superficial, in the mixed courses, to give adequate mastery of the subject to the scholar. It is the adequacy of the time and attention devoted to the study of the subject as a whole that enables the students to make the grade. Even in the case of the allopathic studies, the text-books on anatomy, physiology, pathology, therapeutics, materia medica, etc., are, in some cases, identical at the licentiate, graduate and the post-graduate levels. Yet the fact that the text books are indetical does not minimise the difference of standards amongst the three categories accepted in the world of allopathic medicine. If the number of Ayurvedic text books and subjects remain the same on paper while the actual period-given to study thereof adds up to only one and a half year in one case and five years in another, the wide gap in the grasp of the subject obtained through the two respective courses would be easily understood.

(xiii) The Committee is of the opinion that in the study of anatomy the Ayurvedic collages should continue the practice of employing the present day methods of dissection of dead bodies. The research workers at a higher level may investigate the merits of the methods of dissection laid down by Sushruta (if they choose to do so). But they have remained abandoned for such a long time that, unless preliminary trials on them are conducted successfully, it will hardly be advisable to introduce them straight away.

(xiv) The Committee also took into consideration the question of the popularity and esteem enjoyed by different Ayurvedic texts in different States. An attempt has been made to accommodate the view points and convenience of the Ayurvedic traditions of different areas. Thus, when it was found that the *Ashtangahridaya* is the prevalent text in Malabar although, on certain items, it contains less information than the earlier work *Ashtangasangraha*, the Committee with a view to respect the sentiments of the Malabar Vaidyas, decided to recommend the former as the main text, but made up the deficiency by adding an appendix containing all the additional information missing therein.

(xv) The Committee also feels the necessity of upgrading the poorly equipped Ayurvedic institutions. Arrangements to extend financial aid to them should be made by the Government concerned to give them a sound lease of life.

(xvi) The Committee has decided to present the report including the recommendations and directives in English language and the outline of the curriculum as well as the syllabus in Sanskrit. It has also prepared a proforma for recording case histories.

(xvii) The Committee is strongly of the opinion that the dispensaries in charge of the graduates or diploma holders in mixed courses cannot be utilised to train scholars going in for intensive study of Ayurveda required by the Shuddha Ayurvedic Course.

(xviii) The training in Ayurveda should not fail to bring out the fact that Ayurveda is not just a 'pathy', but a whole science of life. Even within the field of treatment by drugs the fact that Ayurveda has tamed medical treatment so as to bring it up to the level of nature-cure should be specially impressed upon the students.

(xix) The Committee, after giving considerable thought to the term, 'modern medicine', 'scientific medicine', 'western medicine's 'allopathy' etc., feels that the application of the former two epithest 'modern' and 'scientific' exclusively to one medical system is unjustifiable and prejudicial to others. Theoretically, the *tridoshic* basis of the human constitution in the Ayurvedic system appears to be more consistent and coherent as a whole than that of the stray and non-coordinated concepts of individual idiosyncracies, susceptibilities, immunities and allergies. From this angle the former may be considered more scientific and modern than the latter, particularly as long as the former concept remains undisproved. As stated earlier, far from effectively disproving the constitutional approach, the western medicine is itself veering round to what may, with good reason, be called a neo-Ayurvedic approach, as revealed by the introduction of the terms, ectomorph, endomorph, mesomorph, stress, *natural* immunities and susceptibilities psychosomatic conditions, etc. The Committee is, therefore, of the opinion that the exclusive reservation of the term 'scientific' for a single system of medicine, howsoever well organised it may be, should always be avoided.

Similarly, if the chronological considerations are to decide the application of the terms 'modern' and 'ancient', homoeopathy is far more modern than Ayurveda and allopathy. And since, consistent with its fundamental principles, no system of medicine can ever be morally debarred from drawing upon any useful knowledge of any other branch of science, *e.g.*, physics, chemistry, zoology, materia medica, etc., unless one denies the universal nature of scientific truths, the word 'modern' too, cannot be reserved in the opinion of the Committee for any one medical science. The terms 'allopathic' or the 'Western' medicine have no stigma attached to them today as in a number of the Central and the State Government publications the term allopathy has been freely used by the graduates of the system themselves. Even the 'Unani' 'Tib' which literally means 'Greek medicine', is not the Greek but the Arab medicine. But since the word Unani (Ionian) has come to convey a specific meaning without creating any confusion, any change in name has been considered unnecessary; and in this particular context the word 'Greek' shall continue to mean 'Arab'. In view of the foregoing discussion the Committee has shown preference for the use of the terms 'allopathy' and 'western medicine'.

(xx) A close study of the Ayurvedic works in their chronological order would reveal that the Ayurvedic texts continued to assimilate all useful knowledge that came their way through the ages right up to the Moghul period. The period of stagnation is not only as old as that of the British rule, and subsequent obstruction to growth can be demonstrably traced not merely to negative factors such as absence of adequate patronage but to positive interference resulting in prevention of the natural growth of the science.

(xxi) The Committee feels that the time has now come when early steps should be taken to place the fate of Ayurveda in the hands of practitioners of Ayurveda.

(xxii) The Committee, after considering all the pros and cons, has come to the conclusion that the reintroduction of the Ayurvedic teaching through *gurushishya-parampara*, that is, passage of knowledge from preceptor to disciple, would now be redundant as, firstly, the mixed teaching which held sway for a long period has failed to produce any great masters who could carry on with the tradition and, secondly, the people left over in the field by the old school are too few and too old to meet the demand successfully. Under such conditions the standards of the products are bound to differ widely. Besides, all the good that this system offers can be preserved and assimilated within the institutional teaching by creating personal and group contacts between the students and the teachers.

(xxiii) The Committee feels that the publication of the Ayurvedic text books should now be taken over by the Central and the State Governments themselves or to entrust it to recognised public bodies instead of leaving it to private firms.

(xxiv) The question of recognition of the Ayurvedic qualifications by the Universities was also reviewed. It is observed that in most of the Universities the creation of the Ayurvedic faculties is chiefly opposed by the representatives of the medical councils serving on the University bodies. Since they are autonomous bodies the Government has no power to induce the Universities to start the Ayurvedic faculties. Therefore, in case the Universities refuse to catch up with the progress in imparting education in Ayurveda made at the national level, the Government should institute State Faculties to run the course, and also create a separate University for Ayurveda.

(xxv) The Committee realises the importance of the adoption of a uniform course of intensive Ayurvedic study by the entire country, which should lead to inter-state registration of the Ayurvedic graduates and solve the problem of their status. The Committee would fail in its duty if its labour did not end in framing a course which should succeed in producing highly proficient Vaidyas with ability not only to practise Ayurveda at a high level but also to deal with general health problems independently. It is, therefore, imperative to exploit to the fullest extent the new policy laid down by the National Planning Commission which is being implemented by the Health Ministry of India to yield the maximum benefit to the science, the profession and the country.

(xxvi) A statutory Central Council of Ayurveda mainly consisting of eminent scholars and practitioners of Shuddha Ayurveda should be constituted without delay to supervise and conduct the course and also organise other Ayurvedic activities.

(xxvii) The Committee recommends that every State Government should establish and conduct Government Ayurvedic Colleges to maintain high standards of Ayurvedic education and get the

maximum benefit thereof for the people of the area, and also give liberal grants to upgrade the existing Ayurvedic teaching institutions.

(xxviii) The Committee recommends that the Central Government should take early steps to establish an Ayurvedic University or encourage and assist any State wherein the conditions are ripe and favourable for, and whose Government is desirous of, establishing an Ayurvedic University.

CHAPTER IV

THE CONCEPT OF SUDDHA AYURVEDA

The Committee, at the outset, took up the terms of reference for discussion and clarification.

The main term of reference reads as follows:—

> "(i) to draw up a curriculum and syllabus of study in pure (unmixed) Ayurveda extending to over four years, which should not include any subject of modern medicine or allied sciences in any form or language".

A correct interpretation of the term of reference was all the more important in view of the fact that ever since the question of the Ayurvedic education, research and medical relief was taken up at the government level the stand of the Central Government had unequivocally and consistently favoured what has come to be called the 'integrated', 'concurrent' or 'mixed' teaching of Ayurveda and western medicine together and that it was for the first time in the history that the Central Health Ministry had constituted a committee to prepare a curriculum ensuring intensive Ayurvedic training advocated by the believers in what has come to be called the 'Shuddha' or the 'unmixed' Ayurveda

The Committee feels that this decision of the Ministry of Health in favour of assuring an intensive and advanced training for the Ayurvedic graduates and diploma holders will prove a great boon to Ayurvedic as also of great utility to the public and the profession by becoming instrumental in turning out Ayurvedic physicians of a higher quality than those who have to devide their attention between the study of two different systems, each one of which required individually, for adequate mastry of the subject, approximately the same period of study as is allotted to both of them jointly.

The most encouraging aspect of the new policy of the Ministry of Health is the co-ordinated ideological approach to the Ayurvedic education between the Ministry of Health and the Planning Commission. This will ensure a more rapid progress for the Ayurvedic projects and a smoother and more effective implementation thereof by the ministries of Health and Planning at the Centre.

The First Five Year Plan contains the following directive on the Ayurvedic education:—

> "It is evident that the Ayurvedic portion of the curriculum was to be considerably strengthened and enlarged under the direction of the experts in the field. The minimum qualification for admission should include the equipment for acquiring a mastery of Ayurveda."
> First Five Year Plan (Peoples Edition), pp. 214-15.

The Third Five Year Plan, continues to advocate the policy laid down in the First Five Year Plan in the following words:—

> "The recommendation of the Panel on Ayurveda appointed by the Planning Commission, on the basis of consensus of opinion of its members, was as follows:—
>
> There should be a four-year diploma course in Ayurveda which will be devoted to an intense study of Ayurveda with the

provision that elements of science, *i.e.*, Physics, Chemistry and Biology, will be included in the pre-Ayurvedic course of one year. This should also include preliminary training in Darshana, Padartha Vijnan, Sanskrit, etc., in the first year. The preclinical subjects (first two years) should include Sharir Vijnan, Dravya Guna and Rasa Shastra. Those who wish to qualify themselves for degree course with a view to enter Government service should undergo an additional two years course. In the clinical subjects (last three years) arrangements should be made to teach Nidana, Chikitsa, Swastha Vritta, Prasuti Tantra, Striroga, Balaroga, Shalya, Shalakya and Vyavahara Ayurveda. Along with teaching these subjects there should be compulsory teaching of one of the 'Vriddha Trayi', namely, Charaka Samhita, Sushruta Samhita or Vagbhata Samhita during the period. At the end of the training of six years the degree of Ayurvedacharya should be awarded. The first four years should be devoted exclusively to the study of Ayurveda. For the purpose of the last two years the instruction will include the exposition of scientific aspects and provide necessary practical training. There will also amplification in the teaching of Ayurveda with reference to the scientific advancement in allied sciences. Minor surgery, communicable diseases, midwifery, preventive medicine which would enable the Graduates to serve in the Healthion Organisat of the State will also be taught.".

The Committee might have failed to take note of the two directives quoted above, in spite of the importance of their source, namely, the Planning Commission, the supreme planning body of the nation, but for the fact that the Ministry of Helth forwarded to the Committee, with its tacit approval, an official request of the Planning Commission to the effect that the Commission and the Committee should meet before the latter finalised its Report. The Planning Commission and the Shuddha Ayurvedic Education Committee conferring together before drafting the Report constituted in itself, an important step signifying the expediency of extending due consideration to the views of the Planning Commission in formulating the recommendations for the Committee.

Prior to the move for joint consideration of the issue of Ayurvedic Education by the Planning Commission and the Committee, an official note was sent by the Planning Ministry to the Ministry of Health. It contained the following request:—

"The Committee now appointed may be requested to take into consideration the recommendations of the Panel on Ayurveda appointed by the Planning Commission which are embodied in the Chapter on 'Health and Family Planning' in the Third Plan. I hope you will issue suitable instructions".—D.O. No. HLH/1(15)/60-I of January 16, 1963.

A copy of the communication containing the above quoted passage was forwarded to the member Secretary of the Committee for consideration of the latter by the Chief of the Health Division of the Planning Commission. Naturally, the Planning Commission supports the same line as it has been consistently advocating for the last fifteen years.

Specific mention of the policy of the Planning Commission has been made in Resolution XVI of the Central Council of Health (formerly called The Health

Ministers' Conference) held during the month of October, 1962, at Mahabaleshwar. The relevant portion of this resolution, in pursuance whereof the Health Ministry appointed the Committee, is reproduced below:—

> "In so far as the practice of Ayurveda is concerned, it should be developed, as the Planning Commission have urged, on purely Ayurvedic lines, involving deep and intense study of the Classical Ayurvedic literature including its materia medica and pharmacy. Subjects of Modern Medicine in any form or language should not be included in the course.".

It will be seen that the term of reference is identical with the relevant clause of Resolution XVI of the Central Council of Health, except that the latter, does not mention the Planning Commission.

The Committee had the unique advantage of having, for its Chairman Shri Mohanlal Vyas, the chief supporter of the Resolution XVI al the meeting of the Central Council of Health held at Mahabaleshwar. The members of the Committee, therefore, were of the mind that the Chairman, being the main supporter of the Mahabaleshwar resolution upon which the constitution of the Committee was based, would be the best authority to interpret, for the benefit of the Committee, the meaning and purpose of the resolution adopted by the meeting of the Central Council of Health.

The Committee found the Chairman's interpretation and directions clear and unambiguous, and, not inconsistent with the views of the Planning Commission as embodied in the Third Plan or expressed by the members of the body personally to the members of the Committee. His use of the words indicative of keeping out the modern medicine from the Ayurvedic course was never intended to mean a total exclusion of relevant and useful material which could be assimilated by Ayurveda, which was not inconsistent, with, and did not run counter to, the fundamental tenets of Ayurveda, and which could make the graduate more useful to the public without making him spend undue time and energy to the detriment of his ability as an Ayurvedic physician. Shuddha Ayurveda was not a static concept.

In this context, it may be mentioned that only two days before the Central Council of Health passed its 16th resolution at Mahabaleshwar. Pandit Jawaharlal Nehru, the Prime Minister of India also announced in Ceylon that he was averse to a science remaining static. Replying on behalf of the Ayurvedic profession in general, the member-Secretary of the Committee. Pandit Shiv Sharma, a staunch supporter of Shuddha Ayurveda, gave the Prime Minister the following assurance :—

> "We welcome the guidance of our great leader that we should learn from all the other sciences which have something to give. As Charaka said, "Learn even from your enemies", and here are no enemies but only friends. We will very gratefully work according to that advice".

The first Chief Minister to officially introduce "Shuddha Ayurvedic Education in his State, Shri Morarji Desai, before he took over the portfolio of Finance at the Centre, and who also devoted considerable thought to the subject before pioneering the move, in an inaugural address which is available

both in print and in sound at the office of the All India Ayurvedic Congress, has defined the concept of Shuddha Ayurveda in the following words :—

"There is a great controversy about Shuddha Ayurveda and Ayurveda or Mishra Ayurveda as its is called. Unfortunately this controversy is very artificial and we in Bombay have added to it a little by establishing the Shuddha Ayurvedic Course. But when we call it the Shuddha Ayurvedic Course it is not done in order to show that there is any great purity in what we are doing and that there is a great impurity in what others are doing. But as one system of Ayurveda was already established by us in Bombay, the Government to distinguish the new system, had to give some other name to it, and therefore we call it the Shuddha Ayurveda. Otherwise there is nothing in this world which can be called Shuddha in a strict sense. There is always bound to be some mixture here and there, everywhere. By Shuddha Ayurvedic Course, we only want to imply that it is a course taught by people who have faith only in Ayurveda and who are trying to teach it by the methods of Ayurveda and not by any other method superimposed on it.

"The Mishra Course, to mind is neither fish nor fowl, for, as I see, the graduates who are turned out of these colleges in my own State (undivided Bombay State), I do not know about any other State, practise allopathy rather than Ayurveda. How can we call them Ayurvedic Colleges ? If a man who learns physics shows that he knows chemistry, how can he ever be called a student of Physics? If those who pass out of "Ayurvedic Colleges practise Allopathy all the while how can the teaching which producer them ever be called Ayurvedic Teaching? That is why, in order to distinguish that from the new system we have started we call the latter the Shuddha Ayurvedic course."

This concept of Shuddha Ayurveda is accepted by the protagonists of Shuddha Ayurveda not only in India but even outside it.

It appeared obvious that the Committee could not be expected by the Government of India to adopt a policy radically opposed to the letter and the spirit of the views enunciated by the Prime Minister publicly at an international level, nor could the Ministry of Health possibly advocate an absolute reverse of the policy which it had doughtily upheld since the advent of Independence and which, in fact, owed its existence today entirely to the support it received from the Centre. In any case, the communication from the Health Ministry to the members of the Committee conveying the wishes of the Planning Commission to meet the Committee, the consistently unequivocal stand of the Planning Commission in favour of a progressive as against a static Ayurveda, the pointer in the Mahabaleshwar resolution that the decision is based on the directive of the Planning Commission, the specification in the order appointing the Shuddha Ayurvedic Education Committee that it was being appointed "in pursuance of resolutions of the Central Council of Health which met at Mahabaleshwar in October, 1962", the concept of Shuddha Ayurveda enunciated by the then Chief Minister of the former Bombay State which initiated the official support to the system, and the clarification of the meaning and purposes of the resolution by the Chairman of the Committee who was its chief supporter, all pointed out to the same direction that the limiting clause

was not intended to be restrictive but protective, that the intention of the clause could never have been to "contain" and stagnate Ayurveda but to stimulate and develop it, giving it the widest scope for expansion without creating any confusion or contradictions.

It is in this widely accepted sense that the Committee has drawn up the curriculum for a Shuddha Ayurvedic Course, and all the members of the Committee, each one of whom is well-known for his strict adherence to the creed of Shuddha Ayurveda, have been unanimous in their approval of its being the only feasible interpretation consistent with the progressive outlook of the Government of India.

CHAPTER V

SHUDDHA AYURVEDA AND RE-ORIENTATION IN RESEARCH

The continuity of the development of Ayurveda can only be maintained through constant research. The Five Year Plans have laid strong and repeated emphasis on Research in relation to its progress and growth. In view of the re-orientation of the Government approach to the whole question of education in the Ayurvedic system, the programme of research acquires crucial importance. The growth of this system was arrested for a long time. In more favourable circumstances it would have absorbed the advances of science in keeping with its own fundamentals. It was never intended that Ayurveda should continue to remain for ever in a state of near stagnation. It has to be a major objective for those who are interested in the advancement of this system, to ensure its dynamic growth by bringing to bear on its theory and practice all that new knowledge has to offer.

Quite often the "Ayurvedic Research" is used to denote the analysis of Ayurvedic herbs and drugs, in modern laboratories, by those who explore the possibility of isolating some useful and active therapeutic agents for the purposes of enlarging the allopathic pharmacopoeia. It is also being applied to clinical trials of Ayurvedic drugs in the allopathic hospitals with a view to testing their efficacy for rejection or acceptance thereof by the allopathic doctors.

In the opinion of this Committee such research activity does not contribute towards the development or enlargement of the Ayurvedic science To meet the expenditure of such activities from the funds earmarked for Ayurveda violates the very principle of allocation. With the introduction of the Shuddha Ayurvedic education by the Government, the term 'Ayurvedic Research' or 'Research in Ayurveda' should mean research conducted by the Ayurvedic physicians along the Ayurvedic lines, if necessary, with the assistance of any non-Ayurvedic talent of their choice, in order to benefit the science of Ayurveda by enlarging its ambit and assessing the clinical value of its methods and the scientific value of its methods and the scientific value of its fundamentals. In view of the fact that large sums of money are being spent all over the world to achieve the objective of tapping all available sources for the development of Allopathy, it is all the more imperative that India should not dissipate the insignificant funds earmarked for the Ayurvedic research in an activity which may not in any way benefit Ayurveda. The change of approach here is intended to be radical vis-a-vis the question of development of Ayurveda and does not contemplate mere replacement of one Ayurvedic herb for another for the indentical purpose of isolation of active principles as mentioned above.

However, the right of any group of scientists to test the *bona fides* of Ayurveda is inviolable. Any research scholar conducting such trials, will be well within his rights only if he makes use of the funds earmarked for the development of that science for which he is working.

This has been stated with a view only not to consolidate and safeguard the future of the Ayurvedic research in this country but also to make it more fruitful and truly conducive to the development of Ayurveda proper in the best interests of the science and the people in general who are ultimately going to be benefited by it.

M4Health/63—4

The following observations are basic to the general approach to the Ayurvedic research :—

(1) It should be conducted by the experts in Ayurveda proper.

(2) The research sholars should not merely be the masters of the subject but also devoted to it.

(3) If a stranger to the subject of Ayurveda is brought in, it should be done on the basis of his outstanding performance in research in his own subject and his established aptitude for the grasp of Ayurvedic fundamentals.

(4) There should be no undue interference on the part of unsympathetic elements. Effort should be made to encourage and enthuse the research scholar into putting his best and most concentrated effort.

(5) The security of his career should be assured to prevent his mind from diverting itself to problems of material needs.

(6) The research should be conducted for the development of the science which forms its main subject.

(7) It should be assured that the credit of the research work goes to the research scholar himself. He should be fully relieved of the feeling that he is expected to sweat for the glorification of other people.

Modern methods which are scientific and fruitful should be employed where necessary. In certain respects the Ayurvedic approach is so very different from the allopathic one that the allppathic method shall prove utterly futile in standardising large groups of Ayurvedic drugs. One of the commonest and the most widely used Ayurvedic medicines, Sudarshana Churana, can never be standardised in the modern sense of the word even at an expense of large sums of money and prolonged efforts. The same applies to hundreds of other Ayurvedic medicines.

A few decades are not long period in the life of a nation if they fail to yield any useful results from research conducted in the country. Yet one cannot help feeling that the medical research in India, conducted by the Indian workers, whether Ayurvedic or otherwise, has proved to be exceptionally barren as compared with the work done in other countries. The march of the allopathic medicine cannot be impeded by any slackening or failure of efforts in that direction in this country as the standards of research in Western Medicine conducted in America, Russia, England, West Germany and other advanced countries are very much higher than in India. But in case of Ayurveda, failutre of India to initiate or maintain the progress of the system practically amounts to a total failure. It is in this context that the suggestion made by the Planning Commission to the Committee to consider the question of making the Ayurvedic Research more effective and fruitful assumes considerable importance.

The whole problem of Ayurvedic Research should be re-examined by a committee of front rank Ayurvedic physicians, representatives of the departments connected with the subject and experts from other sciences sympathetic to Ayurveda and acceptable as colleagues to the Ayurvedic workers. It is suggested that the three ministries concerned, viz., the Finance Ministry, the Planning Ministry and the Health Ministry should join hands in appointing a committee to survey and assess the previous work done and to report on the ways and means to reorientate the Ayurvedic Research in a way that it should be more productive and useful to the science.

It may be noted here that the Committee has gone into the question of the Ayurvedic Research on the specific wishes of the Planning Commission.

In the meeting with the Committee the Planning Commission stressed the importance of an intensive study in Shuddha Ayurveda along the lines recommended by the Committee, *i.e.* (a) keeping the portals of Ayurveda open for further development and expansion through research, (b) keeping the Ayurvedic Graduate abreast of the times to the extent possible within the confines of a 6½ year course, and (c) reorientation of Ayurvedic Research in the light of (a) and (b).

The Committee has not given any specific directives on the proposed re-orientation of the Ayurvedic Research as the issues of re-orientation of Research and Post-graduate training relevant to the Shuddha Ayurvedic Education cannot be dealt with fully and effectively within the very short period available to the Committee. It is, therefore recommended that a fresh committee be consistuted to deal with these subjects.

CHAPTER VI

OBJECTIVES AND GENERAL INSTRUCTIONS

(1) The aim of this course is to produce Ayurvedic Graduates who would be fully conversant with the theory and practice of Ayurveda and would prove efficient and skillful Vaidyas capable of handling the health problems of the day effectively and creditably, Their mastery of Ayurveda should enable them to render improved medical service to the people of this country.

(2) The Vaidyas trained through this course would be competent to serve effectively in the field of medical aid and health schemes of the country.

(3) These graduates shall, after undergoing training in specialised courses in Ashtanga Ayurveda, be eligible for the posts of Professors and Lecturers in the Ayurvedic Colleges.

Three types of courses

The complete Shuddha Ayurvedic Training shall consist of three courses, those of Ayurved Pravina (Diploma in Shuddha Ayurvedic Course), Ayurvedacharya, (Bachelor of Shuddha Ayurvedic Course) and Pranacharya, (Master of Shuddha Ayurvedic Course). The Diploma and Degree coursee are intended to produce Ayurvedic physicians who would be devoted and take to the practice of Ayurvedic medicine as their profession. The post graduats course is intended to yield specialists in different subjects so as to produce good teachers and research workers in Ayurveda.

Duration of the Degree Course

The period of the Degree Course shall be 6½ years after admission to the college. The admission qualifications are Matriculation or the Prathama or an equivalent thereof (*see* Appendix). The first year of this period will be devoted to the study of the three Ayurvedic subjects, namely Padartha Vijnana and the necessary knowledge of Sanskrit. Of the remaining 5½ years, the first four years shall be devoted to intensive study of Suddha Ayurveda. The last year and a half shall, in addition to the study of Ayurveda, be devoted to the comparative study of other medical systems prevalent in the country. In addition, the student will spend more time on practicals and clinical work at the Hospital.

General Instructions

(1) The medium of instruction will be the regional language of the area concerned.

(2) Admissions to the Course shall be made once a year in the month of June.

(3) The academic year shall consist of two terms, viz.,

(a) The first term commencing from 20th June and ending on 20th October.

(b) The second term commencing from 10th November and ending on 20th April.

(4) *Conditions for passing the Examination.*—(*i*) To pass any examination he candidates shall have to obtain 50 per cent of the total marks in both the Theory and the Practicals separately.

(ii) A candidate will be declared successful when he passes all the subjects of the Examination.

(iii) Those candidates who pass six subjects but fail only in one of the following two subiects :—

(*a*) Swasthavritta and Janapadodhvansa-pratikara and

(*b*) Sanskrit

of the first examination (professional) shall be allowed to keep terms for the Second Examination.

(iv) A candidate shall be exempted from reappearing in the examination for those subjects which he has passed once.

(v) A candidate failing in any one or more subjects of the first or any examination shall have to produce a certificate of having pursued a further course of study of one term in the subect or subjects to the satisfaction of the Head of a recognised institution before reappearing in an examination for the subject or subjects.

(5) The duration of the course will be of 6½ years as follows :—

First Year	: Pre-Ayurvedic Course
Second Year	: Professional Examination (1st)
Third Year	: Professional Examination (2nd)
Fourth Year	: Professional Examination (3rd)
Fifth Year	: Professional Examination (4th)
Sixth Year	: (18 months) : Professional Examination (5th) with Internship for six months.

The subjects of the course should be divided as under :—

I. 1*st Year* (*Pre-Ayurvedic Course*) :

(i) Sanskrit	..	2 papers	200 marks
(ii) Padartha Vijanana	..	1 paper	100 marks
(ii) Ayurved Siddhanta	..	1 paper	100 marks
(iv) Panchamahabhuta Siddhanta	..	1 paper	100 marks
(v) History of Ayurveda	..	1 paper	100 marks

II. *The First Examination for the Degree in Shuddha Ayurveda*

(A) A candidate in order to be admitted to the examination, must produce a certificate from the Head of a recognised institution for having engaged in Shuddha Ayurvedic studies for two terms after joining the institution and for having attended at least 75 per cent of the periods of instructions, theoretical and practical, in each subject.

(B) Subjects for the Examination :—

(i) Brihat-Trayi

(ii) Laghu-Trayi

(iii) Sharira

(iv) Dosha-Dhatu-Mala Vijnana

(v) Vanaspati-parichaya and Dravyaguna

(vi) Rasashastra

(vii) Swasthavritta, Roga-pratishedha and Janapadcdhvansa-pratikara

(viii) Sanskrit

(C) Number of lectures and Practicals for the subjects :-

(i) Brihat-Trayi	200 lectures
(ii) Laghu-Trayi	100 lectures & 50 practicals
(iii) Sharira	100 lectures and 50 practicals
(iv) Dosha-Dhatu-Mala Vijnana ..	150 lectures and 50 practicals
(v) Vanaspati-parichaya and Dravya-guna.	150 lectures and 100 practicals
(vi) Rasashastra	150 lectures and 100 practicals
(vii) Swasthavritta Roga-pratishedha and Janapadodhvansa-patikara.	150 lectures and 50 practicals
(viii) Sanskrit—100 lectures.	

(D) The Examination shall consist of :—

(i) *Brihat-Trayi* :—One written paper of 3 hours duration carrying 100 marks with two sections of 50 marks each.

(ii) *Laghu-Trayi.*—(a) One written paper of 3 hours duration carrying 100 marks with two sections of 50 marks each.

(b) A practical test carrying 50 marks.

(iii) (a) One written paper of 3 hours duration carrying 100 marks with two sections of 50 marks each.

(b) A practical test carrying 50 marks

(iv) *Dosha-Dhatu-Mala Vijnana.*—(a) One written paper of 3 hour duration carrying 100 marks with two sections of 50 marks each.

(b) A practical test carrying 50 marks

(v) *Vanaspati-parichaya and Dravyaguna.*—(a) One written paper of 3 hours duration carrying 100 marks with two sections of 50 marks each.

(b) A practical test carrying 50 marks

(vi) *Rasashastra.*—(a) One written paper of 3 hours duration carrying 100 marks with two sections of 50 marks each.

(b) A practical test carrying 50 marks.

(vii) *Swasthavritta Roga-pratishedha and Janapadodhvansapratikara.* One written paper of 3 hours durtion carrying 100 marks with two sections of 50 marks each.

(viii) *Sanskrit.*—One written paper of 3 hours duration carrying 100 marks with two sections of 50 marks each.

(E) The first examination for the Degree in Shuddha Auyrveda shall be held at the end of two terms from the date of commencement of the course and shall embrace examinations in all the subject mentioned above.

(F) Examination shall be held twice every year in the month of April and in October.

III. *The second Qualifying Examination for Degree in Shuddha Ayurveda*

No candidate shall be admitted to the second examination for the Degree in Shuddha Ayurveda unless he has passed the first examination in all the major and minor subjects and shall have been engaged in studies at a recognised

institution for a period of two terms after passing six subjects but not having failed in more than one of the two subjects, namely (i) Swasthavritta Janapadodhavansa-pratikara and (ii) Sanskrit.

Subjects for the Examination :

1. Brihat-Trayi
2. Laghu-Trayi
3. Sharira
4. Dosha-Dhatu Mala Vijnana
5. Vanaspati-parichaya and Dravyaguna
6. Rasashastra
7. Sanskrit

Number of Lectures and Practicals for the subjects :

1. Brihat-Trayi	200 lectures
2. Laghu-Taryi	100 lectures
3. Sharira	100 lectures 50 Practicals
4. Dosha-Dhatu-Mala-Vijnana ..	150 lectures and 50 practicals
5. Vanaspati-parichaya and Dravyaguna	150 lectures 100 practicals
6. Rasashastra	150 lectures 100 practicals

7. Sanskrit—100 lectures.

The examination shall consist of :—

1. *Brihat -Trayi.*—Two written papers, each of 50 marks 3 hours duration, carrying 100 marks each with two sections.
2. *Laghu-Trayi.*— One written paper of 3 hours duration carrying 100 marks with two sections of 50 marks each.
3. *Sharira.*—(a) One written paper of 3 hours duration carrying 100 marks with two sections of 50 marks each.
   (b) A practical test carrying 50 marks.
4. *Dosha-Dhatu-Mala Vijnana.*—(a) One written paper 3 hours duration carrying 100 marks with two sections of 50 marks each.
   (b) A practical test carrying 50 marks.
5. *Vanaspati-parichaya and Dravyaguna.*—(a) One written paper of 3 hours duration carrying 100 marks with two sections of 50 marks each.
   (b) A practical test carrying 50 marks.
6. *Rasashastra.*—(a) One written paper of 3 hours duration carrying 100 marks with two sections of 50 marks each.
   (b) A practical test carrying 50 marks.
7. *Sanskrit.*—One written paper of 3 hours duration carrying 100 marks with two sections of 50 marks each.

IV. *The Third Year Degree Examination*

Subjects for the examination :

(i) Brihat-Trayi
(ii) Laghu-Trayi
(iii) Roga-Nidana
(iv) Kayachikitsa
(v) Shalyashalkya Tantra
(vi) Prasuti Tantra
(vii) Nyayavaidyaka & Vishatantra

Number of Lectures and Practicals for the subjects :—

(i) Brihat-Trayi	200 lectures
(ii) Laghu-Trayi	100 lectures
(iii) Roga-Nidana	150 lectures and 2 terms in medical ward.
(iv) Kayachikitsa	300 lectures and 2 terms in medical ward.
(v) Shalyashalakya Tantra	100 lectures and 1 term in surgical ward.
(vi) Prasuti Tantra	100 lectures and 1 term in meaical ward.
(vii) Nyayavaidyaka Vishatantra ..	100 lectures and 3 months practicals in casuality department.

The examination shall consist of :—

(i) *Brihat-Trayi.*—Two written papers, each of 3 hours duration, carrying 100 marks each with two sections of 50 marks apiece.

(ii) *Laghu-Tarayi.*—One written paper of three hours duration carrying 100 marks with two sections of 50 marks each.

(iii) *Roga-Nidana.*—(a) One written paper of 3 hours duration carrying 100 marks with two sections of 50 marks each.
(b) A practical test carrying 100 marks.

(iv) *Kayachikitsa.*—(a) One written paper of 3 hours duration carrying 100 marks with two sections of 50 marks each.
(b) A practical and clinical test carrying 200 marks.

(v) *Nyayavaidyaka.*—One written paper of 3 hours duration carrying 100 marks with two sections of 50 marks each.

V. *The Fourth Year Degree Examination*

Subjects of the Examination :—

(i) Brihat-Trayi
(ii) Roga-Nidana
(iii) Kayachikitsa
(iv) Shalyashalakya Tantra
(v) Prasuti Tantra.
(vi) Nyayavaidyaka and Vishatantra

Number of Lectures and Practicals for the subjects :—

(i) Brihat-Trayi	.. .. ..	200 lectures
(ii) Roga-Nidana	.. .. ..	150 lectures and 2 terms in medical ward.
(iii) Kayachikitsa	.. .. ..	300 lectures and 2 terms in medical ward.
(iv) Shalya Tantra	.. .. ..	100 lectures and 1 terms in surgical ward.
(v) Shalakya Tantra	.. .. ..	100 lectures and 1 term in surgical ward.
(vi) Prasuti Tantra	.. .. ..	100 lectures in 1 term in medical ward.

The Examination shall consist of :—

(i) *Brihat-Trayi.*—Two written papers of 3 hours duration each carrying 100 marks and each with two sectins of 50 marks apiece.

(ii) *Roga-Nidana.*—(a) One written paper of 3 hours duration carrying 100 marks with two sections of 50 marks each.

(b) A practical test carrying 100 marks.

(iii) *Kayachikitsa.*—(a) Two written papers each of 3 hours duration carrying 100 marks each with two sections of 50 marks apiece.

(b) A practical and clinical test carrying 200 marks.

(iv) *Shalya Tantra.*—(a) One written paper of 3 hours duration carrying 100 marks with two sections of 50 marks each.

(b) A practical test carrying 50 marks.

(v) *Shalakya Tantra.*—(a) One written paper of 3 hours duration carrying 100 marks with two sections of 50 marks each.

(b) A practical test carrying 50 marks.

(vi) *Prasuti Tantra.*—(a) One written paper of 3 hours duration carrying 100 marks with two sections of 50 marks each.

(b) A practical test carrying 50 marks.

VI. *Final Examination for the Degree of Ayurvedacharya*

The candidate shall be admitted to the final or the Degree examination after passing the Fourth or the Ayurveda Pravina examination and having been engaged in studies at a recognised institution for a period of not less than three terms covering a minimum period of 1½ years.

Subjects for examination :

(i) Atyayika Vyadhi Nidana,

(ii) Atyayika Vyadhi Chikitsa,

(iii) Comparative Medicine I (Study of other systems in relation to Ayurveda).

(iv) Comparative Medicine II (Study of other systems in relation to Ayurveda).

(v) Thesis based on clinical record of not less than 100 cases attended during internship.

Number of Lectures and Practicals for the subjects :—

(i) Atyayika Vyadhi Nidana-150 lectures.

(ii) Atyayika Vyadhi Chikitsa—150 lectures.

(iii) Comparative Medicine—300 lectures.

The Examination shall consist of :—

(i) *Atyayika Vyadhi Nidana.*—(a) One written paper of three hours duration carrying 100 marks with two sections of 50 marks each.

(b) A practical test carrying 50 marks.

(ii) *Atyayika Vyadhi Chikitsa.*—(a) One written paper of 3 hours duration carrying 100 marks, with two sections of 50 marks each.

(b) A practical test carrying 50 marks.

(iii) *Comparative Medicine.*—(a) Two written papers, each of 3 hours duration, each carrying 100 marks and each having two sections of 50 marks apiece.

(b) A practical test carrying 100 marks.

(iv) *Thesis.*—100 marks for the written thesis and 100 marks for viva voci on the subject of the thesis.

NOTES : (a) Internship for at least one term of the final 1 1/2 year period of study shall be compulsory for the student.

(b) Training and coaching during the internship should be strictly based on Ayurvedic lines.

(c) The student shall select the subject of the thesis with the approval of the Principal of his college.

(d) The thesis should be submitted to the examination body at least three months before the date of commencement of the final examination.

(e) A candidate shall be permitted to sit for the final examination only if his thesis has been approved by the examining body.

(f) A candidate whose thesis has been approved by examining body but has otherwise failed in the degree examination shall be exempted from resubmitting the thesis when he takes the examination for the second time.

Departmental Requirements

(1) *Padartha Vijnana.*—Collection of dravyas for study of Bhautik characteristics, with a section on Research in Panchamahabhutas.

(2) *Dravya-Guna Vijnana.*—(i) Botanical Garden with medicinal plants.

(ii) Museum with the following sections :—

(a) Herbs and drugs including dried and preserved specimens.

(b) Minerals products.

(c) Animal products models and preserved specimens.

(d) Animal House (for housing of animals under study for experimentation with drugs)

(e) Health foods.

(f) Samples of genuine, dubious and spurious raw drugs.

(3) *Rasa Shastra*.—(a) Museum of Yantras (appratuses).

(b) Pharmacy, including arrangement for Satva-patana, Druti, and other specific Ayurvedic pharmaceutical processes.

(c) Museum of prepared medicines.

(4) *Sharira*.—(a) Models, dissected specimens, charts, etc.

(b) Dissection Hall.

(5) *Dosha-Dhatu-Mala Vijnana*.—(a) Charts, diagrams and models depicting functions of various organs.

(b) Diagrams and charts depicting the habits of different peoples and various geographical and climatic characteristics from the Doshic view-point.

(c) Charts and material to aid Prakritiparikshana with reference to Sara-Asara, etc.

(6) *Swashta-Vritta*.—(i) Models and charts depicting cities, towns, villages and diminutive villages.

(ii) Collection of new food-articles, *e.g.*, tea, coffee, cocoa, etc.

(iii) Collection of ancient and modern fumigations, powders, etc., used for disinfection.

(7) *Visha Vijnana, Agada Tantra*.—(i) Collection of poisons.

(ii) Collection of models, pictures and diagrams of poisoneous animals, and living and presered specimens thereof; and an animal house containing animals mentioned in the Ayurvedic texts for demonstration of efforts of poisons thereon.

(8) *Panchakarma Vijnana*.—(i) Equipment for Svedana, Vastiyantras, Droni, Dhara Patra, etc.

(ii) Materials for Ashchyotana, Anjana, Nasyakarma, etc.

(9) *Shalya, Shalakya*.—(i) Charts of diagrams depicting Jivanus described in Atharva Veda.

(ii) Surgical instruments and appliances.

(iii) Leeches.

(iv) Materials depicting 64 modes of treating wounds.

(v) Material for Payana (Sterlisation).

(10) *Roga Pariksha*.—(i) Apparatus for the eight-fold examination of urine, faeces, etc.

(ii) Models, charts and diagrams of various parts and viscera of the body in Vikrita State.

(11) *Prasuti Tantram*.—(i) Collection of foetus' in different stages of normal and abnormal development.

(ii) Relevant instruments and appliances.

(iii) Model of Kashyapa Griha.

(iv) Collection of various relevant catalytic external contact drugs and fumigations (Prasava-prabhava bahyopayogi dravyas).

(12) *Rasayana*.—(i) Material and appliances for Kuti-Praveshika treatment.

(13) *Kaumarabhritya*.—Children's Ward in the Indoor hospital.
Children's health and welfare museum.

(14) *Kaya-Chikitsa.*—Indoor Hospital with a minimum of 4 beds per student.

(15) *Sankramaka Roga.*—Separate Infectious Diseases Hospital.

(16) *Bhuta Vidya-Manasa Roga.*—Separate hospital for patients of Manasa Rogas.

(17) *Atyayika Chikitsa Vibhaga* (Casuality Department) :— Separate casualty ward.

(18) *Shalakya.*—(i) Dental Ward.

(ii) Ear, Nose, Throat, Ward,

(iii) Eye Ward.

(19) *Library.*—(i) General library of Ayurvedic and allied books.

(ii) Special library of reference and text books with reading Room.

(20) *Gymnasium.*—with various apparatuses for exercise, yogasanas, etc.

शुद्धायुर्वेद पाठ्यक्रम समिति :

केन्द्रीय स्वास्थ्य विभाग नियुक्ता,

आयुर्वेद–पाठ्यक्रम :

1. प्रवेश: संस्कृतशिक्षया सह एस० एस० सी० तथा मैट्रिक अथवा वाराणसेयसंस्कृत विश्व-विद्यालयस्य संस्कृतप्रथमा अथवा तत्समा अन्या परीक्षा : यासां परिशिष्टे सूच्याम् निर्देश: कृतोऽस्ति ।
2. प्रवेशार्हं वय: (प्रवेश-समये) 16 वर्षाणां पूर्णता वयस:
3. अध्ययन काल: 6 वर्षाणि ।

प्रथम वर्षे — आयुर्वेद प्रवेशिका परीक्षायाम्
द्वितीय वर्षे — आयुर्वेद पदवी परीक्षायाम्, प्रथमवर्ष:
तृतीय वर्षे — आयुर्वेद पदवी परीक्षायाम्, द्वितीयवर्ष:
चतुर्थ वर्षे — आयुर्वेद पदवी परीक्षायाम् । तृतीयवर्ष:
पंचम वर्षे — आयुर्वेद पदवी परीक्षायाम्, चतुर्थ वर्ष: आयुर्वेद प्रवीण परीक्षायाम् ।

आयुर्वेदप्रवीण परीक्षासमुत्तीर्णतासमनन्तरम् आयर्वेदाचार्यपरीक्षाया: पाठ्यक्रम: सार्धवर्षस्य भविष्यति ।

सार्धषष्ठवर्षे (विशिखानुप्रवेश: Internship कर्माभ्यासस्तथा निबंध आयुर्वेदाचार्य परीक्षायाम्) ।

आयुर्वेद-प्रवेशिका-परीक्षा

विषया:	अंका:	व्याख्यानानि	विभाग:	ग्रन्थोग्रंथांशश्च
(1) संस्कृतम्	100	150	1	प्रारंभिकपाणिनीयम्, परमलघुसिद्धांत कौमुदी ।
(1) संस्कृतम्	100	150	1	प्रारंभिक पाणिनीयम्, अथवा परमलघुसिद्धांत कौमुदी । मोतीलाल बनारसीदास द्वारा प्रकाशितम् ।
			2	पंचतंत्रस्य अपरीक्षितकारक-भागमात्रम्
(2) संस्कृतम्	100	150	1	रघुवंशसर्गौ 1—2
			2	नीतिशतकम् (भर्तृहरिकृतम्)
(3) पदार्थ-विज्ञानम्	100	250	1	आयुर्वेद-पदार्थ-विज्ञानम् श्री काशीकरकृतं, बोर्ड आफ रीसर्च इन आयुर्वेद मुंबई

विषयः	अंकाः	व्याख्यानानि	विभागः	ग्रन्थो-ग्रंथांशाश्च
				द्वारा प्रकाशितम् अथवा आयुर्वेदीय पदार्थ विज्ञानम् वै. वलवंत शर्मा—दीक्षित—विरचितं श्रीस्वामी—लक्ष्मीराम ट्रस्ट जयपुर द्वारा प्रकाशितम् ।
(4) आयुर्वेद-सिद्धांताः	100	150	1	आयुर्वेदसूत्रम् श्री पंडित रामप्रसादजी — राजवैद्य पटियाला—कृतम् श्री वेंकटेश्वर प्रेस, मुंबई द्वारा प्रकाशितम्
			2	शार्गधरसंहिता प्रथमखंडं संपूर्णम्
(5) द्रव्यगुण-सिद्धांताः	100	150	1 2	द्रव्यगुण - विज्ञानम् पूर्वार्धम् (छात्रोपयोगि - संस्करणम्) मोतीलाल बनारसीदास दिल्ली द्वारा प्रकाशितम्
(6) आयुर्वेदेतिहासः	100	150	1	काश्यपसंहिता-प्रस्तावनाया भारतीय भैषज्य समर्थन-परिच्छेद-मात्रम् अथवा आयुर्वेदका इतिहासः श्रीसूरमचंद कृतः ।

आयुर्वेद पदवी परीक्षा-प्रथम-वर्षे

विषयाः	अंकाः लिखिते	अंकाः प्रत्यक्षे	व्याख्यानानि	कर्माभ्यासः	विभागः	ग्रंथोः ग्रंथांशाश्च
(1) बृहत्त्रयी	100	0	200		1	अष्टांग-संग्रह-सूत्रस्थानम्
(अथवा अष्टांगहृदयं सूत्रस्थानं-संग्रहस्यपरिशिष्टस्थल समेतम्)						
					2	चरक सूत्रस्थानम्
(2) लघुत्रयी	190	50	100	50	1	भावप्रकाशपूर्वखंडम्
					2	शार्गधर मध्यमखंडम्
(3) शारीरम्	100	50	150	50	1	प्रकृति-विज्ञानम्
					2	शरीर वर्णनम्

विषया:	अंका: लिखिते	अंका: प्रत्यक्षे	व्याख्यानानि	कर्माभ्यास:	विभाग: ग्रंथो:ग्रंथांशाश्च
(4) दोषधातुमल-विज्ञानम्	100	50	150	50	1 दोषाणां स्वरूपम् 2 धातुमल-स्वरुपम्
(5) वनस्पति परिचय: तथा द्रव्यगुण परिचय:	100	50	150	100	1 पांच-भौतिक-द्रव्यविचार: - 2 उद्भिज्ज-द्रव्यविचार:
(6) रसशास्त्रम्	100	50	150	100	1 परिभाषा रसोपरसादीनाम् सविस्तरं ज्ञानम् 2 रसरसायनादिकल्पानाम् निर्माण-विषय:
(7) स्वस्थवृतं तथा जनपदोध्वंसनम्	100	50	150	50	1 स्वस्थवृत्तम् 2 जनपदोध्वंसप्रतीकार:
(8) संस्कृतम्	100	0	100	0	1 कणादगौतमीयम् 2 पदार्थानुशासनम् वेद-मन्दिर, कांकरिया रोड, अहमदाबाद द्वारा प्रकाशितम्

आयुर्वेद पदवी परीक्षा-द्वितीयवर्षम्

(1) बृहत्त्रयी	100	0	200	0	1 चरकीयं शारीरं विमान-कल्पस्थानं संपूर्णम् 2 अष्टांगसंग्रहशारीरम् कल्पस्थानम्
(2) बृहत्त्रयी नं० 2	100	0	200	0	1 सुश्रुतस्य सूत्रस्थानं संपूर्णम् 2 सुश्रुतशारीरं कल्पस्थानम्
(3) लघुत्रयी	100	0	100		1 शार्ङ्गधर संहिताया: उत्तर-खंडम 2 भावप्रकाशमध्यमखंडम्
(4) शारीरम्	100	50	100	50	1 रचनाशारीरम् शवविच्छेदसमेतम् 2 मनोविज्ञानम्
(5) दोषधातु मलविज्ञानम्	100	50	150	1 सत्र-रुग्णालय विभागे	1 दोषादि-विकृति-स्वरुपम्

विषयाः	अंकाः लिखिते	अंकाः प्रत्यक्षे	व्याख्यानानि	कर्माभ्यासः	विभागः	ग्रंथोग्रंथांशाश्च
(6) वनस्पतिपरिचयः तथा द्रव्यगुण-परिचयः	100	50	100	100		2 निदानपंचकम् 1 चिकित्सोपयोगिता भेदेन तथा कर्मोपयोगिताभेदेन द्रव्यविचारः 2 विशेषद्रव्याणां रोग नाशक गुणसमेतम् सविस्तरम् ज्ञानम्
(7) रसशास्त्रम् तथा औषधि-कल्पानां निर्माण-विषयः	100	50	150	100		1 रसरसायनादिकल्पानां निर्माणविषयः 12 रोगनाशकगुणज्ञानसमेतः औषध निर्माण विधि:
(8) संस्कृतम्	100	0	100			1 सांख्यतत्वकौमुदी सम्पूर्णा 2 चरक विमानस्थानस्य अष्टमोऽध्यायः केवलम्

आयुर्वेद पदवी परीक्षा तृतीय वर्षम्

विषयाः	अंकाः लिखिते	अंकाः प्रत्यक्षे	व्याख्यानानि	कर्माभ्यासः	ग्रंथोग्रंथांशाश्च
(1) बृहत्त्रयी	100	0	200	0	1 अष्टांगसंग्रहनिदानम् चिकित्सा स्थानम् 2 चरकस्य निदानं सिद्धि-स्थानं इंद्रियस्थानम् च
(2) वृहत्त्रयी नं० 2	100	0	200	0	1 सुश्रुतस्य चिकित्सास्थानम् 2 सुश्रुतस्य चिकित्सास्थानम्
(3) लघुत्रयी	100	0	100		1 भावप्रकाशस्योत्तरखंडम् 2 चक्रदत्तः संपूर्णः
(4) रोगनिदानम्	100	100	100 द्वौ सत्रौ रुग्णालय विभागे		1 माधव निदानम् 2 मधुकोश टीकासमेतम् (अश्मरी निदानांतम्)
(5) काय चिकित्सा	100	100	150 द्वौ सत्रौ रुग्णालय विभागे		1 उपरिनिर्दिष्टव्याधीनां चिकित्सा चरक-सुश्रुत-वाग्भटोक्ता
(6) शल्यम्	0	0	100 }		प्रथमसत्रे रुग्णालये योगरत्नाकरः
(7) शालाक्यम्	0	0	100 }		
(8) प्रसूति तंत्रम् तथा कौमारभृत्यम्	0	0	100		प्रथमसत्रे रुग्णालये अष्टौ कर्माभ्यासाः प्रसवक्रियाणांकर्माभ्यासः

विषयाः	अंकाः लिखिते	अंकाः प्रत्यक्षे	व्याख्या-नानि	कर्माभ्यासः	विभागः	ग्रंथोग्रंथांशाश्च
(9) न्यायवैद्यकम् विषतंत्र-व्यवहार आयुर्वेदश्च	100	50	100	त्रयोमासाः	1. अत्रिदेवकृतम् न्यायवैद्यकम आत्ययिक विभागे	

सूचना-चिह्नितविषयाणां परीक्षा अस्मिन्न वर्षे न भवेयुः किन्तु अन्तिमवर्ष एव भवेयुः किन्तु एतद् विषयाणां प्रत्यक्षसमेता शिक्षा तु अस्मादेवर्षत आरप्स्यते ।

आयुर्वेद पदवी परीक्षा चतुर्थः वर्षः

(1) बृहत्त्रयी	100	0	200	1 चरक चिकित्सास्थानं पूर्णम्
(2) बृहत्त्रयी नं० 2	100	0	200	1 संग्रहस्य उत्तरस्थानम् 2 सुश्रुतस्य उत्तरस्थानम्
(3) रोगनिदानम्	100	100	150	सत्र द्वयम् रुग्णालये माधव निदानम्
(4) कायचिकित्सा	100	100	300	सत्र द्वयम् रुग्णालये अश्मरी निदानात् उत्तरोभागः
(5) कायचिकित्सा नं० 2	100	100		
(6) शल्यम्	100	50	200	प्रथम सत्रे रुग्णालये
(7) शालाक्यम्	100	50		
(8) प्रसूतितंत्रम् कौमारभृत्यम्	100	50	100	द्वादशप्रसव कर्माभ्यासः

आयुर्वेदाचार्य (पदवी परीक्षा—अन्तिम सार्धे वर्षे

विषयः	अंकाः लिखिते	अंकाः प्रत्यक्षे	व्याख्या-नानि	कर्माभ्यासः	विभागः	ग्रंथांशाः
(1) आत्ययिक व्याधिनिदानम्	100	50	150	विशिखानप्रवेशः	1	गुरूपदेशाः
(2) आत्ययिक-व्याधिचिकित्सा	100	50	150	विशिखानप्रवेशः	1	गुरूपदेशाः
(3) आयुर्वेदेतर-चिकित्सा-पद्धति-तुलनात्मक-परिचयः (नं.1)	100	50	150	—	1	
(4) आयुर्वेदेतर-चिकित्सा-पद्धति तुलनात्मक परिचयः (नं.2)	100	50	150	—	1	

विषया:	अंका: लिखिते	अंका: प्रत्यक्षे	व्याख्या- नानि	कर्मा- भ्यास:	विभाग:	ग्रंथो:ग्रंथांशाश्च
(5) महानिबंध: अथवा निबंध विशेष:	100	100	—	—	—	—

सूचना :-विशिखानुप्रवेश: (इण्टर्नशिप) काले प्रत्यक्ष चिकित्सित रुग्णानाम्

(क) शतसंख्यकानां विस्तृत-परिचय-समेत:

विशेष: अस्य अन्तिम-वर्षस्य प्रारम्भात् प्रागेव प्रथमसत्रे विशिखानुप्रवेशकार्यं छात्रै: अवश्यंकरणीयम् तथा विशिखानुप्रवेशकार्यं आयुर्वेदपद्धतिद्वारा एव ।

(ख) प्रथमसत्र उपर्युक्तविशिखानुप्रवेशकर्माभ्यासं कृत्वा द्वितीय सत्रे छात्रा: तुलनात्मक व्याख्यानं विद्यालयकक्षायामेव पुन: अध्येष्यन्ति ।

(ग) महानिवन्धस्य विषयनिर्णय: विद्यालयप्राचार्य एव करिष्यति, तथा छात्रद्वारा महानिबन्ध: सज्जीकृत्य अन्तिमपरीक्षाया मासत्रयात् प्रागेव परीक्षाव्यवस्थापकाय दातव्यो भविष्यति एतत् आवश्यक-निर्णयप्राप्तिसमनन्तरमेव अन्तिमपरीक्षायां छात्रस्य प्रवेश: भविष्यति इति ।

आयुर्वेद प्रवेशिका—प्रथम वर्ष:

ज्ञेयांशा :—

प्रथमपत्रम्—व्याकरणे——————————अंका: 50 व्याख्यानानि 75

संज्ञा प्रकरणम्
1 पंच संधय:
शव्दसाधने — 1 षड्लिंगशब्दा:
अव्ययानि
कारकप्रकरणम्
समास प्रकरणम्
तद्धित प्रकरणम्
स्त्री प्रत्यया:
धातुरुपसाधने — 1 दशगणीया: प्रसिद्ध धातुशब्दा:
प्रक्रिया त्रयम्
ण्यन्त सन्नन्त भावकर्मरुपम्
कृदन्ता: — ग्रन्थांश: प्रारम्भिक पाणिनीयम्
(परम लघु कौमुदी)

अनुवाद: संस्कृत साहित्यं च लोकभाषात: सरल संस्कृते अनुवाद: — अंका: 25

पंचतंत्रस्य अपरीक्षित कारकांश: — अंका: 25

योग: 100

द्वितीयपत्रम् :—संस्कृत साहित्यज्ञानम्—अंका: 100 व्याख्यानानि 150, ग्रंथांश: रघुवंश—1-2 सर्गौ, भर्तृहरिनीतिशतकम्, श्लोकानां व्याख्यानाम् ।

तृतीय पत्रम् :—पदार्थ विज्ञानम्—अंका: 100 व्याख्यानानि 150

ज्ञेयांश—आयुर्वेददर्शनान्तराणां विचार: पदार्थविज्ञान प्रयोजनं, यथार्थानुभवायथार्थानुभवौ, प्रमाण लक्षणानि, प्रमाण संख्या, प्रत्यक्ष प्रमाणम् इन्द्रियार्थसन्निकर्ष:, ज्ञानेन्द्रियस्वरुपम् ज्ञानोत्पत्ति: अनुमानम्, व्याप्ति: व्याप्तिग्रह:, परामर्श:, पक्षता, सहेतु:, हेत्वाभासा:, अनुमितिकरणविचार: स्वार्थानुमानम् परार्थानुमानम्, तद्विद्यसंभाषा, उपमानप्रमाणम्, शब्दप्रमाणम्—शक्तिग्रह: लक्षणा वाक्यार्थज्ञान हेतु:, वाक्येप्रकरणम्, युक्ति प्रमाणम् (चरकीयम्)

कार्यकारणभावविवेचनम्

कारण सामान्य लक्षणम्-समवायि कारणम्-उपादान कारणम् असमवायि कारणम्, निमित्त कारणणम्, (चरकीय: कारण विचार:) कार्यलक्षणम्, आरम्भवाद:, सत्कार्यवाद:, परिणामवाद: आयुर्वेदीय कार्यकारण विचार:, साम्य वैषम्यसिद्धान्त:, संस्कार: अवयवसमुदाय प्रमाणौ। सुश्रुतोक्तानि षट्कारणानि

प्रमेय विचार:

प्रमेय स्वरुपम्; लक्षण विचार:, द्रव्यं, गुण:, कर्म, सामान्यं, विशेष:, समवाय:, अभाव: आयुर्वेदे द्रव्य विभाग:परमाणुवाद:, सष्टि विचार: सर्गप्रयलौ पाकजोत्पत्ति: ईश्वर विचार:, आत्म विचार:, दिक्काल विवेक:

सांख्यपंचविंशतितत्वानि, बन्धमोक्ष विचार:, त्रिगुण विवेक: आयुर्वेदे आत्म विवेक:, आत्मलिंगानि, सांख्यायुर्वेदयोर्मतभेद:, पांचभौतिक द्रव्यविवेक: पार्थिवादि द्रव्यगुण कर्माणि, गुण-विभाग:, षड्रसविवेक: द्वन्द्वगुणा: वीर्यम्, विपाक:, प्रभाव: प्रत्ययारब्धत्वम्, मानपरिमाण-विज्ञानम्।

पुरुष विचार:

पुरुष:, लोकपुरुषसमता, पुरुषे महाभूतांशा: मन: स्वरुपम् मनोविषया:, मन:कार्यम्, तंत्र-युक्तय:, मूर्तद्रव्यमानम्, कालमानम् च।

पाठ्यग्रन्थौ (क) पदार्थ विज्ञानम्, काशीकरकृतम् (महाराष्ट्र राज्यप्रकाशितम्)
(ख) आयुर्वेदीय पदार्थविज्ञानम् बलवन्तशर्म कृतं च (जयपुरत:—श्री लक्ष्मीरामस्वामि ट्रष्ट प्रकाशितम्)।

चतुर्थ पत्रम्—आयुर्वेद सिद्धान्तज्ञानम् अंका: 100 व्याख्यानानि 150

ज्ञेयांश:—आयुर्वेद:, आरोग्यम्, पुरुषार्थ चतुष्टयं, प्रमाणानि, चिकित्सा पुरुष:, व्याधि-लक्षणम्, व्याधिभेदा:, व्याध्याश्रयौ, धातुस्वरूपम्, धातुभेदा:, मलस्वरुपम् मलभेदा:, दोष-मलादीनां व्याधिकरत्वम्, वायुविशेष निरुपणम्, पितविशेषनिरुपणम्, कफस्य विविधभेदा:, सामान्य-विशेष-सिद्धान्त:, पंचमहाभूत-सिद्धान्त:, त्रिदोष-चिकित्सा, सन्निपात-निरुपणम्, सन्निपात-चिकित्सा-सूत्रं, व्याधिसामान्य-चिकित्सा, रोग सामान्य-कारणानि, आरोग्य-हेतव:, दोष स्वरुपम्, दोषभेदाश्च

ग्रन्थांश: –आयुर्वेद सूत्रम्—श्री पंडित रामप्रसाद कृतम् (श्री वेंकटेश्वर प्रेस बम्बई प्रकाशितम्) शांर्ङ्गधर संहिताया: प्रथमखण्डीय: सर्वे अध्याया:।

पंचमम् पत्रम्—पंचमहाभूत द्रव्यगुण सिद्धान्त:, व्याख्यानानि 150 अंका: 100

ज्ञेयांशा—द्रव्यस्य पांच भौतिकता विचार:, द्रव्यम्, गुण:, कर्म, रसा: षट्, क्रियाभेदेन द्रव्यभेदा:, रोगघ्नता भेदेन च द्रव्यभेदा: वीर्यम्, विपाक:, प्रभाव:, शक्ति:, एषां विशिष्टं विवरणम् द्रव्यप्राधान्यम्, चरक सुश्रुतोक्त द्रव्यवर्गीकरणम्, रसशास्त्रोक्त वर्गीकरणम्, कर्म प्रभाव भेदेन

षष्ठं पत्रम्—आयुर्वेदेतिहासः—अंकाः 100 व्याख्यानानि: 150

ज्ञयांश—भारतीय भैषज्य विद्यायाः प्राचीनत्वम् हिप्पोक्रिस सम्बन्धी विमर्शः, ग्रीस भारतीय वैद्यकयोः प्रायिको विषय संवादः, प्राचीन ग्रीस वैद्यक संप्रदायाः यवनैर्भारतीय विषयाणामुपादानम्, भारतीय विदुषां ग्रीसोपगमः, भारतालोकप्रसरः, अशोक शिलालेखाः ग्रीस भारतयोः प्राचीनः सम्बन्धः, ग्रीसे शस्त्रवैद्यकस्य भारतात् पश्चात् प्रचारः, असीरिया वेबीलिनिया-देशयोः पूर्व भैषज्य ज्ञानम्, मिश्र वेबिलोनिया इरान चीनेषु भारतीय भैषज्य शब्दसाम्यम्, प्राचीन भारतस्य देशान्तर सम्बन्धः धन्वन्तर्यादीनां पौर्वकालिकता, भारतीय स्रोतसो देशकाल व्याप्तिः, सुश्रुतपौष्कलावताद्याचार्यविवेकः वैदिक साहित्यमूलकं—भारतीय भैषज्य समर्थनम्, प्राचीन भैषज्य दृष्टिः, प्राचीन भैषज्य विवेचनावश्यकता।

ग्रन्थांशः—काश्यपसंहितोपोद्घातगतो भारतीय भैषज्य समर्थन परिच्छेदः

आयर्वेदेतिहासः—श्री सूरमचन्द्रकृतश्च

शुद्धायुर्वेदीय पाठयक्रमस्य विवरणम्

(१) शारीर-विज्ञानम्

(1) प्रकृति-विज्ञानम्। (चतुर्विंशतितत्वनिरुपणम्)

(क) अव्यक्तात् उत्पत्तिक्रमः

अष्टौ प्रकृतयः, षोडश विकाराश्च। इंद्रियाणां अधिभूतादित्रैविध्यम्, प्रकृतिपुरुषयोः साधर्म्यवैधर्म्ये। सर्वे भावाः सत्वरजस्तमोमयाः। आयुर्वेदस्य सांख्यादिभ्यो भेदकथनम्। शरीर-मनः संयोगे आत्मनो भावाः। सत्वादि युक्तस्य मनसो भावाः पंचमहा भूतगुण विचारः। अपंचीकृतपंचभूतानि तथा पंचीकृतपंचभूतानि।

गर्भावक्रान्ति विवेकः

पंचमहाभूतेभ्यः शुक्रार्तवयोरुत्पत्तिः, स्वरुपं च, शुद्धाशुद्ध-शुक्रार्तवलक्षणम् गर्भावक्रमण-प्रक्रिया। गर्भोत्पत्ति विषयकाणि मतान्तराणि। गर्भिणी लक्षणानि, पुंसवनम्। प्रथमा दिमास-भेदेन गर्भशरीर विज्ञानम्। पुंस्त्रीगर्भलक्षणम् अपराणिनिर्माणं स्वरुपंच। गर्भपोषणक्रमः। गर्भस्य पितृमातृरसात्मसत्वसात्म्यजानि लक्षणानि। दौहृदलक्षणानि। तेषां महत्वम्। मा सि मा सि गर्भस्यअंगोपांग-निवृत्तिः, गर्भशय्यायाम् गर्भस्थितिस्वरुपवर्णनम्। उल्वजरायुगर्भोदकानाम स्वरुपम् आसन्नप्रसवा लक्षणम्

(२) शरीरवर्णनम्

शरीरशब्दव्यपदेश्यकथनम्। शरीरस्य षडङ्गत्वम्। पार्थिवादिभेदेन शरीरांगविभागः दशप्राणायतनानि, द्वादशप्राणनिरुपणम्।

त्वग्विज्ञानम्.—त्वक्स्वरुपकार्यप्रमाणादिवर्णनम्। त्वगधिष्ठिता रोगाः। केश-श्मश्रुलोमनखानां सामान्यं वर्णनम्।

पेशी विज्ञानम्.—पेशीनां संस्थानस्थानस्वरुपकार्यादिवर्णनम्। स्थानवशान्नानारुपत्वम् पेशीनाम्। सेवनीमांसरज्जु-जाल-कूर्चानां वर्णनम्। पेशी संख्याकरणम्। विशिष्टपेशी-विशेष परिचयः,

स्नायुविज्ञानम्.—स्नायूनां स्वरुपकार्यादिवर्णनम् विस्तरेण। तेषां चतुर्विधत्वम्। शल्यतंत्रे स्नायुवर्णनस्य महत्वम्, रसायनीवर्णनम्,

अस्थिविज्ञानम्.—अस्थ्नां संख्यानम्। वेदवादिनां तथा शल्यतंत्रवादिनां च मतेन अस्थि-संख्या, अस्थ्नां पंचविधभेदानां वर्णनम्। अस्थिस्वरुपकार्यादि विवरणम् अस्थिसंघाताः अस्थिवा-य्वाश्रयाश्रयीभावत्वम्।

विशेष वर्णनम् :—

अधः शाखास्थि—पादांगुल्यस्थीनि, पादतलास्थीनि (शलाकाः), पादकूर्चास्थीनि गुल्फास्थि, पार्ष्ण्यस्थि, अंतर्जङ्घास्थि, बहिर्जङ्घास्थि, जान्वस्थि, उर्वस्थि, श्रोण्यां अस्थि-पंचकम् (गुदस्थि, त्रिकास्थि, भगास्थि, द्वे नितम्बास्थिनी) ऊर्ध्वशाखास्थि—कराङ्गुल्यस्थीनि, करतलास्थीनि, करकूर्चास्थीनि, अन्तः प्रकोष्ठास्थि, बहिः प्रकोष्ठास्थि, प्रगण्डास्थि, अंसफलका-

स्थि, अक्षकास्थि। उरः पंजरास्थि—उरः फलकम् (ग्रैवेयकम, मध्यफलम्, अग्रपत्रम) पर्शुकास्थीनि पर्शुकास्थालकानि अर्बुदानि च।

पृष्ठवंशः

कशेरुकाः

ग्रीवाकशेरुकाः पृष्ठकशेरुकाः कटीकशेरुकाः

शिरोस्थीनि.—शिरः सम्पुटम्, पुरः कपालम्, पार्श्वकपालम्, पश्चिमकपालम्, शंखास्थि, जतूकास्थि, झर्झरास्थि, नासास्थि, ऊर्ध्वहन्वस्थि, अश्रुपीठास्थि, गण्डास्थि, ताल्वस्थि, शुक्ति शुक्तिकास्थि, सीरिकास्थि, अधोहन्वस्थि, कंठिकास्थि, करोटिभूमिः (करोटितलम्, करोटिपीठम्) करोटिपक्षौ करोटित्वाचभागाः। नेत्रगुहा-नासा गुहा वक्त्रगुहा इत्येतेषां विवरणम्।

संधिविज्ञानम्.—अस्थ्याश्रितसंधिकथनम्। सन्धिद्वैविध्यम्, चेष्टावन्तः स्थिराश्च संधीनां अष्टौभेदाः तेषां विस्तरेण वर्णनम्। पेश्याश्रितसंधीनां असंख्येयत्वम्। अस्थिसंधि संख्याकरणम् अंस-कूर्पर-मणिवन्ध-वंक्षण-जानु-गुल्फादि संधीनां सामान्यं वर्णनम्। श्लेषक कफ वर्णनम्।

सिराविज्ञानम्.—सिराशब्दस्य व्याख्या। सिरासंख्यानं तासां उत्पत्तिस्थानवर्णनम् सिराणां प्राणानां च आधाराधेयत्वम्। सिराणांवातादिवहानां संख्या। वातादिवहसिरासु वातादीन प्राकृतं वैकृतं च कर्म। सिराणां सर्ववहत्वप्रतिपादनम्। सिरावर्णविभक्तिकथनम्। अव्यध्यानां सिराणां संक्षेपेण कथनम्। अव्यध्यानां सिराणां प्रत्यंगं विस्तरेण वर्णनम्। वाह्यसिरापरिचया

आभ्यंतर सिरा.—शिरोभ्यन्तरीयाः, सिरासिरतः सिराकुल्याश्च-अनुमन्या सिरा अधिमन्या सिरा, गलूमूलिका सिरा, उत्तरा महासिरा—फुप्फुसीयाः सिराः हार्दिक्यः सिराः, हार्दिकी मल सिरा, अधिश्रोणिका वाह्या, अधिश्रोणिका आभ्यंतरी अधिश्रोणिके साधारण्यौ,—अधरा महा सिरा,—प्रतिहारिणी सिरा,—इत्येतेषां सामान्यं वर्णनम्।

धमनी विज्ञानम्—धमनी शब्दस्य व्याख्या पर्यायशब्दाश्च। धमनीनां संख्या स्वरुपादि वर्णनम्। प्राणौजोमनोरसादीनां धमनीभ्यो वहनम्। हृदयधमन्योः आश्रयाश्रयीभावत्वम्। धमनीनां त्रिविधत्वम्। ऊर्ध्वगानां—अधोगानां—तिर्यग्गानां च धमनीनां कार्याणि। सिराभ्यो अन्या एव धमन्यः स्रोतांसि च।

फुप्फुसाभिगा धमनी—महाधमनी—शाखाप्रविभागसहिता—महामातृका धमनी—वहिर्मातृका अन्तर्मातृका अक्षधरा—अन्तस्तनिका—अधिश्रोणिके, साधारण्यौ—अधिश्रोणिका वाह्या—अधिश्रोणिके आभ्यन्तरी-औवीं उरुजानुपृष्ठीका—पुरोजंघिका—पश्चिमजंघिका पादपृष्ठिका—पादतलीया आन्तरी वाह्याच। पादतलधानुषी—कक्षाधरा—वाह्वी—वहिःप्रकोष्ठीया—करतलधानुषी उताना गम्भीरा च करपृष्ठीया धमन्यः इत्येतासां धमनीनां सामान्यं वर्णनम्।

स्त्रोतो विज्ञानम्.—स्त्रोतस् शब्दस्य व्याख्या। स्रोतसां संख्यास्वरुपादिवर्णनम्। स्रोतसां कतिचित् प्रकाराः कर्माणि च। स्रोतोदुष्टिकारणम्-विध्दलक्षणम् दुष्टिलक्षणानां वर्णनम्। शरीररोगे स्रोतो विकारकारणतत्वम्। वहिस्स्रोतसां सामान्यं वर्णनम्।

मर्मविज्ञानम्.—मर्मशब्दस्य व्याख्या, मर्मणाँ संख्यास्वरुपादिवर्णनम्। मांसादिभेदेन मर्मसंख्या शाखाद्याश्रितमर्मणां संख्या। शाखादिषु संख्यया विभक्तानां मर्मणां नामानि। मर्मणां सद्यःप्राणहरादि पंच भेदाः। मर्मणां सद्यःप्राणहरादि कर्मविशेषाः कथं भवन्ति। मर्मोपघातसामान्यलक्षणानां सद्यः प्राणहरादिपंचविधमर्मभेदाद् विशेषलक्षणानां च वर्णनम्, शाखादि

गतानां मर्मणां प्रत्येकशः संस्थानस्थानविभागा विज्ञानं—मतान्तरप्रतिपादनम् विद्धलक्षण-पूर्वकम्। सर्वेषां मर्मणां संक्षेपेण मानकथनम्। मर्मणां मानकथनप्रयोजनम्। मर्मविज्ञानस्य शल्यतंत्रे महत्वम्। मर्मवेधजविकारप्रतिकारः चेतनानिवध्दवैशिष्टयात् त्रिमर्मणाम् मुख्यत्वं मर्मजातशरस्यविकाराःकृच्छ्तमाः।

अवयवविज्ञानम्—आशयशब्दस्य व्याख्या। आशयवर्णनम् मतान्तरवर्णनपुरःसरम् आशयानां दोषाणां च आश्रयाश्रयीभावत्वम्।

कोष्ठशब्दस्य व्याख्या। अन्यमतेन कोष्ठः, महास्रोतः उच्यते। विस्तरेण महास्रोतोवर्णनम्। कोष्ठांगानां विज्ञानम्। हृदयं, क्लोम, फुप्फुसं, यकृत्, प्लीहा, उन्दुकम्, वृक्कौ, नाभिः डिम्बः, अन्त्रम्, वस्तिः, इत्येतेषां सम्यक् विज्ञानम्। हृदयस्य तु सविशेषं विज्ञानम्। चेतनास्थान-विवेकः आज्ञाचक्र वर्णनम्। मस्तुलुंगपरिज्ञानम्। मस्तिष्कनिवद्धा नाड्यः। मनोवहस्रोतो वर्णनम्, षट्चक्र-परिचयः। सुषुम्नाकाण्डस्य सामान्यवर्णनम्। सुषुम्नस्नायुकाण्डनिबद्धाः नाड्यः, इडापिंगला शाखा प्रशाखावर्णनम्।

(3) मनोविज्ञानम्.—मनसो अन्नमयत्वम् 'मनस्करं पयः' मनसः स्वरुपम्। अणुत्वैकत्वा दिज्ञानकर्मेन्द्रियत्वं च। मनसः स्थानम् संज्ञावहस्रोतांसि च। चिन्त्यविचार्यादयः पंच मनोविषयाः मनसः कार्यसंकल्पः इन्द्रियाभिग्रहश्च। आत्मा मनसश्चेतयिता, सुखदुःखभोक्ता च आत्मेन्द्रिंमनोर्थानां संनिकर्षेण ज्ञानम् जन्यते तदभावेऽज्ञानम्। मनसि तमः प्रविष्टे निद्रा जायते। नातिप्रसुप्तः पुरुषः दोषपूर्णेषु मनोवहस्रोतःसु स्वप्नान् पश्यति। बहिरिन्द्रियगृहीतविषयान् प्राणवायुः धमनीभिः मनो नयति, प्राण एव बुद्धीन्द्रियचित्तधृक्। तेषां बलदायकः। हृदये स्थितं साधकं पित्तं, अधिप्रेरिताः उदानव्यानादिवायवः बहिरिन्द्रियाणि प्रेरयन्ति। बुद्धिः मनः सहकारिणी, सारासारविवेककारिणी च। मनसः रजस्तमश्च द्वौ दौषौ शारीरा वातपितकफास्त्रयाः एवं पंच दोषाः, मनः प्रतिशरीरं भिन्नम्। निद्रा विवेकः, मूर्च्छावस्थाविवेकः। प्राणादि पंचकस्य मनसा प्रेरितत्वम् स्त्रवंतपरतंत्र चेष्टाविवेकः।

—पंच ज्ञानेन्द्रियाणि—

(अ) इन्द्रियोत्पत्तिः पोषणं च.—पंचमहाभूतेभ्यः पंचज्ञानेन्द्रियाणामुत्पत्तिः। एकेन इन्द्रियेण एक एव विषयः गृह्यते। न ह्यन्येन ह्यन्यः। तुल्ययोनित्वात् स्वजनकभूतगुणः ह्येव इन्द्रियेण गृह्यते। ज्ञानेन्द्रियाणि सूक्ष्माणि ह्यतीन्द्रियाणि च। इन्द्रियाणां धारकः प्राणवायुः। शिरस्थः तर्पकः कफः अक्षतर्पणः।

(आ) श्रोत्रेन्द्रियम् (कर्णौ).—कर्णविवरवर्तिनः आकाशस्य श्रोत्रत्वम्। शब्दवहे धमन्यौ वीचीतरंगन्यायेन दूरोत्पन्नो हि शब्दः श्रोत्रेण ज्ञायते। शब्दवाहको वायुः प्राणः। शब्दग्राहकं मनः। कर्णेन्द्रिय-विवेकः।

(ई) स्पर्शनेन्द्रियम् (त्वक्) त्वक्स्थं स्पर्शनेन्द्रियम्। स्पर्शवहा धमन्यः स्पर्शवाहको वायुः प्राणः। मनः स्पर्शग्राहकम्। स्पर्शप्रकाराः खरादिउष्णशीतादि-द्रवादि-चलादिका। स्पर्शनेन्द्रियं सर्वशरीरवर्ति, सर्वेन्द्रियाणां अभिव्यापकम् च। त्वचि भ्राजकपित्तविवेकः। स्वेदमार्गाः।

(ई) चक्षुः (रूपेन्द्रियम्).—नेत्रयोः कृष्णताराग्रवर्ति चक्षुरिन्द्रियम्। आलोकसहकृतस्यैव चक्षुषः रुपादिग्राहकत्वम्। चक्षुषि आलोचकं पित्तं, रुपग्रहणेसाहाय्यं करोति रुपवाहकः वायुः। मनः रूपग्राहकम् रुपवहे धमन्यौ। चक्षुःस्थाने निमेषोन्मेषणादिक्रियाः व्यानवायुः करोति।

रुप प्रकाराः सप्त शुक्लकृष्णादयः। परिमाणस्निग्धत्वादिगुणाः संख्या च रूपग्राह्याः। आकृति वर्णयोर्भेदः वर्णज्ञानम्, छाया ज्ञानम्, प्रमाज्ञानम्।

(उ) रसनेंद्रियम् (रसना).—जिह्वाग्रवर्ति रसनेन्द्रियम्। रसवहे धमन्यौ। रसवाहकः प्राणवायुः, रसग्राहकं मनः। रसग्रहणे बोधककफः, रसनायाः सहायकः। रसप्रकारकः मधुराम्ला-दयः षट्। क्षारादि-विविध-रसभेदानां ज्ञानम् रसाज्ञानजनको विवेकः।

(ऊ) गन्धेन्द्रियम् (घ्राणम्).—नासिकायां गन्धेन्द्रियं घ्राणं नाम। गन्धवहे धमन्यौ। गन्धवाहकः प्राणवायुः। गन्धवाहकं मनः। सुगन्धदुर्गन्धभेदात् द्विविधो गन्धः। विविध गन्धभेदग्रहः गन्धज्ञानविवेकः।

ग्रन्थांशाः।

वाग्भट :—शारीरस्थानम् अ०—1, 2, 3, 4, 5।

चरकः—सूत्रस्थानम् अ०—8–11। शारीरस्थानम्, अ० 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8

सुश्रुत :—शारीरस्थानं—संपूर्णम्। गुरूपदेशाश्च।

(२) दोषधातुमलविज्ञानम्

(1) दोषादीनाम् स्वरुपादि विज्ञानम्

1. (1) दोषाणां स्वरुपम् (2) दोषधातुमलाश्रयस्य लक्षणम् (3) लोक पुरुषयोः साम्यम: (4) पंचमहाभूतानां पुरुषसमाश्रयः (5) पंचमहाभूतेभ्यश्चचेतनाधिष्ठितेभ्यो दोषधातु मलानामुत्पत्तिः। (6) मनसः पंचेन्द्रियाणां च भौतिकत्वं (7) सुखदुःखानुभवो मनः सहायेनैव आत्मनः। (8) दोषधातुमला एवस्थूलशरीरघटकाः (मूलं)।
2. दोषधातुमलानां गुणतो विज्ञानम् स्वरुपतश्च
3. दोषधातुमलानां गुणतो विज्ञानम् स्वरुपतश्च
4. दोषाणां स्थानानि संचयस्थानानि च
5. दोषाणां क्रियाकरत्वम् क्रिया प्रतिरोधश्च
6. वातादीनां सामान्यकर्माणि विशिष्टानि च
7. स्थानभेदानुसारं कर्मविशेषाः।
8. दोषधातुमलानां वृद्धिलक्षणानि संचयहेतवश्च
9. दोषधातुमलानाम् क्षयलक्षणानि क्षयहेतवश्च
10. दोषाणां प्रकोपलक्षणानि उन्मार्गगामिता च
11. दोषाणां विकारकर्तृत्वम् उपादानरूपं नैमित्तिकं च,
12. दोषभेदानुसारेण विकृतिभेदाः
13. दोषाणां शरीरक्रियाणां च संबंधः शरीरतंत्रयंत्राणां कर्मणि च
14. दोषाणां औषधगुणानां, च संबंधः औषधप्रसर सम्प्राप्तिः भेदाश्च
15. दोषाणां व्याध्यवस्थाजनकत्वम् सम्प्राप्ति परिहारोपायज्ञानम्
16. चिकित्सायां दोषसंबंधः दोषजन्यसम्प्राप्तिपरिहारोपायज्ञानम्
17. दोषाणां वृद्धिक्षयकरा हेतवः वृद्धिक्षयकरत्वे तत्तद्द्रव्यप्रभावसम्प्राप्तिः
18. दोषज्ञानम् स्वस्थानुरहितवर्णने सौकर्यम् तस्य लाभाश्च।
19. संसर्गसंनिपातादिप्रकारेण दोषाणां विस्तरः। शरीरोपादान कोषाणुपर्यंतम् दोषव्याप्तिश्च॥

(2) शरीरस्थवायोः कार्याणि- प्राणवायोः कर्माणि

1. उच्छ्वासनिश्वासकार्यम्। स्थानम् तदुपरिमनसो नियंत्रणम् प्राणायाम प्रकाराः
2. नासातः हृदयपर्यंतं प्राणवायोः संचारः। प्राणवहस्रोतोवर्णनं च।
3. नासा गलफुस्फुसगतः प्राणसंचारमार्गः क्रमेण। फौप्फुस विशिष्ट परिचयश्च।
4. प्राणवायोर्विविधं स्वरुपम् कर्म मार्गश्च। प्राणनक्रिया विवेकश्च
5. अंबरपीयूषेण प्राणः जीवितरक्षणं करोति। अम्बर पीयूष विशेष वर्णनंच।
6. प्राणवायोर्विविधं स्वरुपम् कर्म मार्गश्च। प्राणनक्रिया विवेकश्च
7. प्राणवहस्रोतसां मूलं हृदयं धमन्यश्च। महास्रोतश्च प्राणवहानां मूलमिति चरकः
8. नाभितः शिरः पर्यन्तं प्राणस्य संचारः, अन्नप्रवेशादि कार्याणि
9. प्राणवरोधान्मरणम्। विकृत्या श्वासकासादिरोगाः। प्राणवाय्वावरणम् विशेष परिचयः

10. प्राणवायुना हृदयधारणं। रक्तशुद्धिः। जीवनीयता प्राणस्य उदानस्य कर्माणि (वागिन्द्रियं जिह्वा च)
  1. नाभितः प्रवृत्तः उदानः, वाक्प्रवर्तकः।
  2. शब्दवाहिनीं धमनीं प्राप्य उदानः शब्दं करोति। शब्दस्य कदम्बगोलकन्यायेन प्रसरः
  3. ध्वन्यात्मको वर्णात्मकश्च शब्दः। पाणिनीयशिक्षातः शब्दोत्पत्तिप्रकारज्ञानम्,
  4. आकाशमाध्यम प्रेरको वायुः शब्दोत्पादने शब्दवाहनेच हेतुः शब्दनित्यतानित्यता च
  5. उदानप्रेरिता जिह्वा संयोगविशेषेण स्फुटाक्षरं करोति। वागिन्द्रियस्याग्नेयता विद्युता शब्दस्य-प्रचारः
  6. वलं वर्णः स्मृत्यादयश्च उदानवायुकृताः। उदानवायुकृताः अन्ये विशेषाः। उदानवायुवावरणविवेकः।

व्यानस्य कर्माणि

  1. हृदि स्थितः रसवहनं करोति धातुवहनमपि। व्यानविकाराः। व्यानावरणम्।
  2. स्वतंत्रपरतंत्रगमनादिचेष्टास्तदायत्ताः। शरीरयंत्राणां व्यानव्याप्तिः।

समानस्य कर्माणि

  1. अग्निसमीपेस्थानम्।
  2. कोष्ठसंचारः, अन्नमलविवेकः।
  3. अन्नग्रहणपचनादीनि कर्माणि। समानावरण विवेकः समान रोगाः
  1. मलमूत्रादिप्रवर्तनम् श्रोण्यादिषु संचारः। शुक्रार्तवप्रवर्तनम्, गर्भनिष्क्रमणम् धारणं च अपानावरणम् दोषेभ्योजाताः प्रकृतयः। हीनमध्योत्तमानां प्रकृतीनां लक्षणानि क्रूरमृदु-मध्यकोष्टानां दोषजन्यत्वम्। शरीरप्रमाणं, वर्ण रुचि आहारप्रमाण निद्रादिभिः प्रकृतिज्ञानम्। वात पित्त कफ-प्रकृतीनां पुरुषाणां लक्षणानि।

(3) शरीरपोषणम् (अन्नस्य पचनम्)—दोषैः शरीरपोषणम्

पचनं नाम आहारगुणानां शरीरगुणभावमापन्नत्वम्।

(अ) 1. पंचभूतात्मके देहे आहारः पंचभौतिको भवति।
  2. सर्वमेव द्रव्यं पांचभौतिकं—द्विधा, सेंद्रियं, निरीन्द्रियं च।
  3. आहार द्रव्याणि प्रायः सेन्द्रियाणि।
  4. उत्पत्तितः जंगम औद्भिदपार्थिवभदेन त्रिविधं द्रव्यम्।
  5. शमनकोपनस्वस्थहितमिति त्रिविधद्रव्यं, प्रायः स्वस्थहितद्रव्यस्य आहारत्वम्।
  6. पार्थिव-आप्यतैजसवायवीयनाभसद्रव्याणां गुणकर्माणि।

(आ) 7. मुखादारम्य आमपक्वाशयसहितः पाचनमार्गः महास्रोतः तत्स्वरूपवर्णनम् क्लोम्नश्च।
  8. मुखेन अन्नस्य ग्रहणं, दन्तैः जर्जरीकरणं च।
  9. मुखस्य बोधककफेन अन्नरसग्रहणं घ्राणेन गंधग्रहणं च। गिलनिका परिचयः।
  10. मुखतः गलमार्गेणवायुः अन्नमामाशय अपकर्षति। गिलनिकाकर्माणि पेशीचेष्टाः।
  11. आमाशये क्लेदककफेन अन्नस्य क्लिन्नता भवति। आमाशयस्थं पित्तं रंजकमिति-वाग्भटः।
  12. ग्रहण्याश्रितेन अग्निना पित्तस्वरूपेण अन्नस्य पाचनम्।
  13. अन्नपचने मधुराम्लकटुरूपास्त्रय अवस्थापाकाः क्रमेण भवंति तत्र पराशरादिमतम्।

14. अन्नगतदोषाणां पाचनं, पुरीषादिकिट्टस्य पृथक्करणम् सारभूतस्य आहाररसस्य उत्पत्तिः। इत्येवं त्रिविधं पचनकर्म पच्यमानाशयपक्वाशयादिषु जायते।
15. पंचभूताग्नयः स्वान् स्वान् भूतांशान् विशषेण पचंति, पंचभूताग्निविवेकः तेषांस्वरूपम् च।
16. आहाराद् दोषधातुमलानां सन्तत्या उत्पत्तिः।
17. अग्निसंधुक्षणकरः सारकिट्टविवेचकः समानवायुः पाचकरसस्रावः।
18. उण्डुकस्थ पुरीषधरा कला मलं विभजते। सारं सिराद्वारा पृथक् करोति प्रतिहारिणीसिरा शाखाभिः।
19. अपानवायुना पुरीषमूत्रमलवायूनां बहिःक्षेपणम्।
20. षड्रसात्मकस्य आहारस्य मधुराम्लकटुरुपा विपाकाः।
21. मलादिनिस्सरणे त्रिविधविपाकानां कर्मभेदः।
22. आहारपरिणामकराः अग्निवायुरित्यादिभावाः।
22. आहारपरिणामकराः अग्निवायुरित्यादिभावाः।
23. एवं पक्वादेव आहारात रसादयो धातवः संभवन्ति।
24. आहाररसः सिराभिः (प्रतिहारिणीशिराभिः) हृदयं गच्छति।
25. अंबुवाहिस्रोतोभ्यः जलं शरीरे गच्छति।
26. मूत्रोत्पत्तिः, मूत्रवहस्रोतांसि, मूत्रस्यक्लेदवाहनं कर्म, गवीनिपरिचयः, गवीन्यंत्र परिचये 'यदान्त्रेषु (गवीन्योः)' इतिश्रुतिः।
27. मूत्रस्य अंजलिप्रमाणम् मूत्रातिसारो मूत्राल्पता च, हेतवश्च।

(4) धातुविज्ञानम्

द्विप्रकारा धातवः मलभूताः प्रसादभूताश्च। परिणाममापद्यमानाः परिणाममापन्नाश्च तेषां स्थानानि गुणविशेषः कार्यविशेषश्च, तयोः परस्परसंबंधः धातुस्रोतःसु धात्वग्निविवेकः।

आहारात् अन्नरसोत्पत्तिः आमाशये पच्यमानाशये पक्वाशयेच, प्रतिहारिणी सिराद्वारा यकृति प्रविष्टस्य रसस्य अधरया महासिरया हृदये प्रवेशः।

(1) रसधातुः

1. रसस्य हृदयाभिगनम्।
2. रसवहनाडिभिः हृदयान्निर्गताभिः व्यानवायुना रसस्य अहरहः शरीरविक्षेपणम्।
3. मिश्रितयोः रसरक्तधात्वोः हृदयात् नाड़ीभिः वहनम्।
4. रसस्य शब्दार्चिजलसंतानवत् सर्वशरीरे गमनम्।
5. रसः सिरामार्गेण हृदयं पुनरायाति।
6. रक्तमांसादि सर्वधातूनां नित्यं प्रीणनं रसधातुना भवति।
7. रसधातुना इतरधातुपोषणम् खलेकपोतन्यायेन केदारकुल्यान्यायेन सर्वात्मपरिणामरूपेण च भवति।
8. अहोरात्रात् षडहात मासेन वा रसः शुक्रान्ताद् धातून् पोषयति इति मतत्रयम्।
9. रसधातुस्वरूपम्—सौम्यः द्रवः, स्वादुः, सूक्ष्मः, विविध वर्णश्च, कपोतादिवर्णः।
10. रसधात्वग्निः आहाररसं पुनः पचति।
11. रसवहस्रोतांसि हृदयं च रसधातोः मुख्यस्थानानि। रसाग्निस्थानं रसवहस्रोतः।
12. रसधातोः अं रक्तपोषकः।

13. रसात् स्त्रीणां मासि मासि रजः प्रवर्त्तते। रसस्योपधातुः रजः, लसीका च। अपरायाः स्तनयोश्च पोषणं रजसा। शुक्ररजसोः संबंधः रसस्य मलः कफः तस्य स्थानम् रसस्य कफस्य च संबंधः।
14. रजसः रक्तवर्णत्वम्।
15. रसस्य अंजलि प्रमाणम्।

(2) रक्तधातुः

1. रसः यकृदादिस्थानेषु रंजकाग्निना रक्तत्वं प्राप्नोति। रक्तधातु बीजम्।
2. रक्तस्य वर्णः आग्नेयत्वम् पांचभौतिकगुणः।
3. रक्तस्य जीवनं कर्म। रक्तकर्मणः महत्वम्।
4. रक्तधराकलायां रक्तं, अण्वस्थिषु च सरक्त मेदः भवति तदेव रक्तधातुबीजम्।
5. रक्ताग्निना रक्तस्य मांसेपोषणस्यापि अंशाः संभवन्ति रक्तवहस्रोतांसि।
6. रक्तस्य मलंपितम् वहिर्गमनस्वरूपम्, रक्तस्कन्दता, रक्तपित्तम्।
7. रक्तस्य अंजलिप्रमाणम् रक्तदोषाः, रक्तरोगाः, रक्तप्राधान्यं, रक्तक्षयः।
8. शुद्धरक्तस्य, रक्तसारस्यच लक्षणानि।

(3) मांसधातुः—अस्य उपधातुः त्वक्, वसा, खमलाः

1. मांसधातुस्वरूपं—सार्द्रं—स्थिर—पिच्छिलाः गुणाः।
2. शरीरे पेशी स्नाय्वादिकं मांसविकारा एव सिराधमन्यादीनां मांसमयता।
3. मांसस्य लेपनं कर्म। पेशीनां संवरण कर्म स्नायुभिः भारक्षमता। मांसकोषाणवः।
4. मांसधरा कला।
5. मांसविकार पेशीस्नायु प्रभृतीनां चलत्वं वायुना भवति।
6. उत्क्षेपण—अपक्षेपणादि पंचकर्माणि मांसपेशीषु वायुनैव भवंति।
7. मांसधातुतः षटत्वचः संभवंति ताः उपधातवः।
8. त्वचो नामानि, स्थानादि च। त्वक्सारत्वम्।
9. मांसस्य मलः खेषुः मलाः।
10. मांससारस्य लक्षणानि। मांसवहस्रोतांसि, मांसाग्नि विवेकः।
11. शुद्धमांसस्य स्नेहः वसा इति नाम्ना व्यवह्रियते। सा च उपधातुस्वरूपा।

(4) मेदोधातुः स्वेदश्च

1. मेदःस्वरूपं स्निग्धं, श्वेतं, सान्द्रम् मृदुच।
2. मदोधरा कला।
3. मेदसः स्नायुसंभवः।
4. मेदसः कार्यं स्नेहः।
5. मेदसो मलः स्वेदः। तस्य स्वरूपं, पितान्वयत्वम् च मदोवहस्रोतांसि मेदसः परिपचनम्।
6. स्वेदवहस्रोतांसि। त्वचि स्वेदोद्गमः। स्वेदस्य द्वैविध्यम् अन्नमलरूपमपि स्वेदः। स्वेदस्य जलीयत्वम् च।
7. स्वेदस्य कर्म क्लेदवाहनम्। स्वेदग्रन्थिविवेकः।
8. मेदः सारलक्षणम्।

(5) अस्थिधातुः नखरोम दन्ताश्च

1. अस्थिस्वरूपम्—स्थिरं, घनं, रुक्षं, सच्छिद्रं, शुषिरं च। अस्थि उपादानविवेक:।
2. अस्थिकार्य—धारणं। अस्थिवहस्रोतांसि। अस्थि धात्वग्निः।
3. अस्थिसारलक्षणम्।
4. अस्थ्नः मलः नखरोमकेशादि तेषां स्वरूपम्।
4. अस्थ्नः उपधातुः दंताः तेषां उद्भवपतनादि।

(6) मज्जा-मज्जमलः अक्षिनेत्रादिस्नेहः

1. मज्जस्वरूपं-स्निग्धं। अस्थिमध्यच्छिद्रेषु भवति।
2. मेदोधराकलायाः महदस्थिषु मज्जा संभवति।
3. मज्जकार्य—अस्थिपूरणम् मज्जविकाराः।
4. मज्जसारस्य लक्षणानि।
5. मज्जमलः अक्षित्वग् विशां स्नेहः।
6. शिरःकपालेषु अंतर्मज्जा मस्तुलुंगो नाम। मस्तुलुंगस्य मज्जोपादानत्वेपि विशेष विवेकः तस्य सहस्रारचक्ररूपेण योगसम्मतं वर्णनम्।

(7) शुक्रं आर्तवं ओजश्च

1. शुक्रस्य स्वरूपं। शुक्रधरा कला।
2. शुक्रवहस्रोतांसि। वृषणस्वरूपम्, शुक्रप्रपा, पौरुषग्रन्थिविवेकश्च।
3. शुक्रसारस्य लक्षणम्। शुक्रस्वरूपभेदाश्च।
4. शुक्रस्य लक्षणम्।
5. ओजः स्वरूपं—प्रमाणं—कार्य—महत्वं च। ओजस उपधातुता साधकपित्तमोजोग्निः
6. स्त्रीबीज—आर्तस्वरूपं स्थानं च।

(8) स्तन्यम्

1. स्तन्यस्य स्वरूपं—स्थानं, उत्पत्तिकालः, कार्यप्रमाणं च। स्तन्यस्य उपधातुत्वम्।

ग्रथांशाः (1) चरकः सूत्रस्थानम् अ. 1, 12, 20, 28, 29।
चरकः विमानस्थानम् 1, 3, 5, 6।
चरकः शारीरस्थानम् 6।
सुश्रुतः सूत्रस्थानम् अ. 14, 15, 21।
निदानम् अ 1
शारीरम् अ 4
उत्तर० अ 66
अष्टांगहृदयम्ः सूत्रस्थानम्—अ. 1, 11, 12, 13, 14, 15।
शारीरं 1,3।
गुरूपदेशाश्च।

दोषधातु मलविज्ञानम्–द्वितीयो विभाग :

निदानपंचकम्

व्याधेर्ज्ञानोपाया—हेतुलक्षणम्—हेतुप्रकाराः सन्निकृष्टादिभेदात् चतुर्विधाः, असात्म्येंद्रियार्थादिभेदात् त्रिधा। दोषव्याध्युभयभेदात् त्रिधा। उत्पादकव्यंजकभेदाद् द्विधा। बाह्याभ्यंतरभेदाद् द्विधा। दोषतः—अनुवंध्यानुवंधभेदाद् द्विधा। आशयापकर्षहेतुः। गतिभेदात् त्रिधा। प्रकृतिविकृतिभेदात् द्विधा। सामत्वनिरामत्वाभ्यां द्विधा। व्यापन्नौषधाद्युपयोगाद्रोगप्रादुर्भावः। प्राणादिस्त्रोतसां दुष्टिहेतवः।

पूर्वलक्षणम् :—सामान्यविशषभेदेन पूर्वरूपं द्विविधम्।

रूपलक्षणम् :—व्याधिरूपयोः व्यवच्छेदः।

उपशयलक्षणम् :—चिकित्सा-उपशययोः भेदः उपशयप्रकाराः '(सोदाहरणाः)।

हेतुविपरीत :—व्याधिविपरीत—हेतुव्याधिविपरीत—हेतुविपरीतार्थकारी—हेतुव्याधिविपरीतार्थकारी।

संप्राप्तिलक्षणम् :—तस्याः औपाधिका भेदाः सामान्यविशषभेदौ।

संप्राप्तिविज्ञानम् :—दोषाणां कोष्ठात् शाखादिगमनम्। शाखादिभ्यः कोष्ठाभिगमनम्—दोष—दूष्ययोराश्रयाश्रयीभावः। वृद्धः क्षीणश्च पूर्वो धातुः परं क्षपयति वर्धयति च। दोषधातुमलानां वृद्धिक्षयलक्षणानि। ओजसः तिस्रो व्यापदः। दोषाणां चयप्रकोपादि—हेतवः। दोषाणां संचयलक्षणानि। व्यापन्नेषु ऋतुषु दोषप्रकोपः। दोषाणां प्रकोपलक्षणानि। प्रसराख्य-विशेषः लक्षणानि च। स्थानसंश्रयविवरणं, पूर्वरुपोत्पादः। व्याधिक्षमशरीराणिस्रोतोवैगुण्यनिरूपणम्। स्त्रोतोदुष्टिलक्षणानि—व्याधिव्यक्तिः। दोषदूष्यसंमूर्च्छना विवरणम्। व्याधिभेदः वातादिभेदेन दूष्यभदेन वा, व्याधीनां च कार्यकारणसंबंधः। दोषलक्षणव्याधिलक्षणयोर्व्यवच्छेदः। व्याधीनां नानात्मजत्वं, सामान्यजत्वं च। चत्वारिंशत् पित्तविकाराः। अशीतिर्वातविकाराः। विंशतिः कफविकाराः, कुपितानां दोषाणां स्रंसव्यासव्यधस्वापादिकर्माणि।

निजागंत्वादिसमुत्थान—विशेषात् संप्राप्तिभेदः।

अधिष्ठानभेदेन संप्राप्तिभेदः, रसप्रदोषजाः विकाराः, रक्तप्रदोषजाः विकाराः, मांसप्रदोषजाः विकाराः, मेदःप्रदोषजाः विकाराः, अस्थिप्रदोषजाः विकाराः, मज्जाप्रदोषजाः विकाराः, शुक्रप्रदोषजाः विकाराः, इन्द्रियप्रदोषजाः विकारा, उपधातुप्रदोषजाः विकाराः, मलप्रदोषजाः विकाराः

विकारप्रकृतिनिरूपणं—

दोषमूलाः सर्वे व्याधयः, रजस्तमोमूला रोगाः, त्रयो रोगमार्गाः मार्गाश्रितरोगविशेषाः, व्याधीनां सामान्यनिरूपणम्।

लिंगत्वेनोक्तानां व्याधीनां पृथग् व्याधित्वम्—व्याध्याश्रयौ—व्याधिप्रकाराः आगंतु शारीरमानसस्वाभाविकभेदेन — आदिबलप्रवृत्तादिभेदेन — प्राकृतवैकृतभेदेन—अनुवंध्यानबंधभेदेन—संतर्पणोत्था विकाराः अपतर्पणोत्था विकाराः।

रक्तजा रोगाः, अष्टौ महागदाः—स्थौल्यकार्श्यादि अष्टौ निंदिताः देहाः।

रोगस्य निदानार्थकरत्वम्—व्याधीनां हेतुसंकरः, व्याधीनां लिंगं सांकर्यं च।

व्याधिगौरवलाघवम्—व्याधिनानात्वे हेतुः—रोगाणामसंख्येत्वम् ।

जनपदध्वंसकव्याधीनां संप्राप्तयः—

व्याधिसंसर्गहेतवः—औपसर्गिकाः रोगाः—व्याध्यवस्था विशेषाः—आमपक्वादिविनिश्चयः—सामनिरामदोषलक्षणानि, सामनिरामदूष्यलक्षणानि, सामनिराममलक्षणानि—सामनिरामव्याधिलक्षणानि ।

धातुगतत्वम्-ज्वर-कुष्ठ-वातव्याधि-मसूरिकासु, धातुगतलक्षणानि व्रणस्राव, वेदना-वर्णादिविज्ञानम्—विकृतशोणितस्य दोषभेदेन लक्षणानि —अब्धातुविकारः अतिसारउदरतृष्णादयः—वातरक्तकुष्ठयोः—उत्तानगंभीरभेदौ—ज्वरोक्तं अन्तर्वेगावस्थाबाह्यम्, दोषपाकः, धातुपाकश्च, धातुपाकलक्षणानि मेहोक्तमूत्रविकृतिविज्ञानम्, क्लेददुष्टिः ।

उपद्रवलक्षणम्

साध्यासाध्यविचारः

रिष्टलक्षणविवरणम्

क्रम्युत्पादः—बाह्याभ्यंतरादिभेदेन—विंशतिक्रमयः—तेषां विज्ञानम्, प्राकृताः क्रमयश्च चरकोक्ता रोगनिदानविषयोक्तसर्वरोगसंप्राप्तयः ।

प्रत्यक्षविषयः—दुष्टरक्तपरीक्षा—मूत्रपरीक्षा—प्रमेहोक्तगुणभदेन, दोषवर्णभदेन तैलबिंदु परीक्षया च मलपरीक्षा सामनिरामभेदेन कृमिपरीक्षा आकृत्यादिभेदेन ।

निष्ठीवनपरीक्षा, वर्णगंधादिभेदेन, गुणविशषभेदेन ।

व्रणस्रावपरीक्षा—धातुगतभेदेन—गन्धवर्ण भेदेन च ।

ग्रंथांशाः—माधवनिदानम्—निदानपंचकप्रकरणं मधुकोशटीकासहितम् ।

वाग्भटः:-सूत्रस्थानम्—अ. 10-11-12-13—निदानम्—अ. 1 ।

चरकः—निदानस्थानम्—अ. 1

सुश्रुत—सूत्रस्थानम्—अ. 15-22-30-31-33- ।

योगरत्नाकरः—अष्टविधपरीक्षाविभागः नाडीविज्ञानं कणादकृतं गंगाधर टीका समेतम् च ।

(३) वनस्पतिपरिचय : द्रव्यगुणश्च

व्याख्यानानि २००

प्रात्यक्षिकाणि ७५

(1) किं नाम द्रव्यगुणशास्त्रम् ।

(2) तस्य वैद्यकशास्त्रोपकारकत्वम् पंचभौतिकद्रव्यविचार: ।

(1) प्रत्येकं द्रव्यं पांचभौतिकं सृष्टि: देहश्च ।

(2) आकाशादिभूतस्य शब्दादिक: एकैक विशेषगुण: ।

(3) आकाशाद् वायु: इत्यादि क्रमेण पृथिवीपर्यन्ता उत्पत्ति: ।

(4) एकगुणवृद्ध्यन्वय: परे, एवं पृथिव्यां शब्दादिपंचगुणा: ।

(5) पंचभूतानां पंचीकरणेन भौतिकद्रव्योत्पत्ति: ।

(6) पार्थिवद्रव्यादिसंज्ञा पृथिव्यादिभूयस्त्वेन ।

(7) पार्थिवादिद्रव्याणां गुर्वादिगुणा: ।

(8) विंशति: गुणा:, तत्रगुरुलघ्वादिद्वन्द्वानि ।

(9) वीर्यसंज्ञकागुणा: ।

(10) विपाकत्रैविध्यम् ।

(11) प्रभाव: विचित्रप्रत्ययारब्धत्वं समानप्रत्ययारब्धत्वं च ।

(12) महाभूतानां स्पर्शनेन्द्रियग्राह्यगुणा: खरद्रवादय: ।

(13) द्रव्येषु षड्रसा: भूतद्वयाधिक्येन, तेषां उत्पत्ति: ।

(14) द्रव्यस्य लक्षणम् ।

(15) द्रव्यस्य वर्गीकरणे हेतु: ।

(16) विविधदृष्ट्या वर्गीकरणम् ।

(17) कारणकार्यद्रव्यभेदेन—भूताधिक्यभेदेन—उत्पत्ति भेदेन (जंगमऔद्भिदपार्थिवादिभेदा: वनस्पतिवीरुधादि जरायुजस्वेदजादि) चेतनाचेतनभेदेन ।

(18) चिकित्सोपयोगिताभेदेन (दोषशमनधातुप्रदूषणादि) कर्मोपयोगिताभेदेन (जीवनीय-बृंहणीयादि 61 भेदा:) ।

(19) कर्मोपयोगिता भेदेन—जीवनीय— बृंहणीय — लेखनीय — भेदनीय — संधानीय — दीपनीय — पाचनीय — बल्य — वर्ण्य — कण्ठ्य — केश्य — चक्षुष्य — हृद्य — तृप्तिघ्न — विषघ्न — स्तन्यजनन — स्तन्यशोधन—शुक्रशोधन — स्नहोपग — स्वेदोपग — वमनोपग — विरचनोपग — आस्थापनोपग — अनुवासनोपग — पुरीषसंग्रहणीय — पुरीषविरजनीय — मूत्रसंग्रहणीय — मूत्रविरजनीय — मूत्र-विरेचनीय — श्रमहर — दाहप्रशमन — शीतप्रशमन — शोणितास्थापन — वेदना स्थापन — संज्ञास्थापन — प्रजास्थापन — वृष्य-वयस्थापन — रसायन — स्तंभन — ग्राही-बुद्धिवर्धक — वामक — रेचक — रोपण — व्यवायी — विकासी — भेदकारी — प्रमाथि-पुंस्त्वोपघाति — स्वप्नसंजनन — — स्वेदापनयन — विम्लापन — स्रंसन — शमन – अनुलोमन — अभिष्यंदि — शोधन — दष्टया रोगनाशनभेदेन (ज्वरहर

— कासहर — अर्शोघ्न — कुष्ठघ्न — छर्दिनिग्रहण — हिक्कानिग्रहण — तृष्णानिग्रहण — रक्तपित्तश्च — कृमिघ्न — ऊर्ध्वप्रशमन — अतिसारघ्न — इत्यादि)।

(20) सर्वद्रव्याणां उपयुक्तत्वम्।

(21) द्रव्यप्राधान्यम्।

(22) अथ गुणा :—(1) गुणसंख्या (2) वैशेषिकगुणाः (3) आत्मगुणाः (4) सामान्यगुणाः (परापरत्वादयः) (5) विंशतिर्गुणाः, गुरुभेदादयः (6) केषांचनमते विद्यमानाः शुष्क आशु व्यवायी विकासी सुगन्धदुर्गन्धगुणाः।

(23) गुर्वादिगुणयुक्तद्रव्याणां कर्माणि।

(24) परापरत्वादिसामान्यगुणानां उपयोगः महत्वं च।

(25) गुणप्राधान्यवादिमतम्।

(26) अथरसाः—(1) रसलक्षणम् (2) उत्पत्तिक्रमः (3) रसोत्पत्तौ भूतसंयोगः (4) रसस्य षट्त्वम् (5) रससंख्याविषये मतवैविध्यम् (7) रसानुरसलक्षणम् रसानांगुणत्वप्रतिपादनम् (8) रसानां शीतोष्णलघुगुरुरूक्षस्निग्धादि गुणेषु हीनाधिक्यं, (9) रसोपदेशेनसर्वद्रव्यमादिशेत (10) रसानां दोषजनकत्वशामकत्वं च (11) अत्र अपवादः (12) रसोपयोगः, क्रमः, (कफजादिव्याधौ) (13) रससंयोगकल्पना (त्रिषष्टिभेदाः) (14) रसतो द्रव्यगुणाः (15) रसाप्राधान्यंवादिमतम्।

(27) अथ विपाकः—(1) विपाकलक्षणम (2) पाकद्वैविध्यम् (अवस्थापाक निष्ठापाकौ जठरपाकः (3) विपाक विषयं मतवैविध्यम् (6) विपाक कर्माणि (तत्रापवादः) (5) विपाकस्य भूयिष्ठात्वं (6) विपाकः कदा उपलभ्यते (7) विपाक प्रधान्यवादिमतम्।

(28) अथ वीर्यम्—(1)वीर्यस्य लक्षणम् स्वरूपं च (2) द्विविधवीर्य—अष्टविधवीर्य—अनेकविधवीर्यवादः (3) वीर्यविज्ञाने उपायः (4) रसविपाकता वीर्यज्ञानम् (5) वीर्यकर्माणि (6) वीर्यप्राधान्यवादिमतम्, रसवीर्यविपाका शारीरकार्यक्षेत्रविभागः।

(29) अथ प्रभाव :—(1) प्रभावलक्षणम् (2) प्रभावस्य उदाहरणानि (3) प्रभावस्य अचिन्त्यता (4) विचित्रप्रत्ययारब्धत्वम् (5) प्रकृतिसमसंयोग—विकृतिविषमसंयोग—वशात्कर्मणि परिणामं च विचित्रता, सरादि प्रभावान्तानां गुणानां वलावलम् च।

(30) द्रव्यं कथं कार्यं करोति।

(31) सामान्यविशेषसिद्धान्तः।

(32) द्रव्योपयोगप्रकारोपायः।

(33) विविधभेषजकल्पनाहेतुः।

(34) ओषधिग्रहणकालः।

(35) अनुमानविषयः।

(36) उद्भिज्जद्रव्यसंग्रहायउचितः भूमिभागः कालश्च।

(37) उद्भिज्जद्रव्याणां उपादेयांगानि।

(38) कृताकृतभेषजद्रव्यसंरक्षणविधिः।

(39) द्रव्यसंग्रहकालः।

(40) अनुक्तलेशोक्तपरिभाषा।

(41) मानपरिभाषा (चरकमानं, सुश्रुतमानं—कालिंगमानं—मागधमानं—प्रचलित—भारतीय मानं—च)।

(42) उद्भिज्जद्रव्याणि—अधोनिर्दिष्टानाम् द्रव्याणाम् रसविपाकवीर्यप्रभावदोषघ्नत्व—रोगघ्नत्वादिसहितं, उपादेयांग—संग्रहणकाल—मात्रा—प्रमुख—कल्पोवृंहितम्—अयक्तोपयोगपरिणामतच्छमनोपायप्रतिनिधियुक्तं ।

उद्भिज्जद्रव्याणि—

अगस्त्य	अपामार्ग	अश्वगंधा	आर्द्रक	उपकुंचिका	कट्फल
अगरु	अम्लवेतस	अश्वत्थ	आवर्तकी	उरुमाण	कंटकारी
अग्निमंथ	अम्लिका	अहिफेन	आवर्तनी	उशीर	कदली
अजगंधा	अरिगटक	आकारकरभ	इक्षु	एरंड	कपिकच्छु
अजमोदा	अर्क	आमलकी	इंगुदी	एरंडकर्कटी	
अतसी	अर्जुन	अम्लिका	इन्द्रवारुणी	एला	
अतिवला	अशोक	आम्रहरिद्रा		ईश्वरी	कंकाल
अतिविषा	अश्मन्तक	आरग्वध		उदुंबर	कटुतुंबी

कपित्थ	कोकिलाक्ष	जीमूतक	नाडिहिंगु	
कमल	कोषातकी	जीवंती	नागवला	
कंपिल्ल	कृष्णजीरक	ज्योतिष्मती	नागवल्ली	
करवीर	कृष्णसारिवा	झंडू	पारिकेल	
करंज	खदिर	तगर	निंब	निंबूक
करीर	खर्जूर	तरुणी	निर्गुंडी	कर्कटशृंगी
कचूर	गांगेरुकी	ताड	नीलिनी	
कर्पूर	गिरिकर्णिका	तालीसपत्र	पटोल	
कलँवा	गुग्गुलु	तिल	पद्मक	
कलिहारी	गुंजा	कसेरुक	गुडूची	
तुरुष्क	परुषक	काकमाची	गोक्षुर	
तुलसी	पर्णवीज	काकोदुंवर	गोजिह्वा	
तुवरक	पर्पट	गोरक्षचिंचा	तेजोवती	
पलाण्डु	कांचनार	चक्रमर्द	त्रायमाणा	
पलाश	कारवेल्लक	चंदन	त्रिवृत्	
पाटला	कार्पासी	चंद्रशूर	त्वक्	
पाठा	कालमेघ	चंपक	दंती	
पातालगरुडी	कालादाना	चांगेरी	दमनक	
पाम्रन	काश्मरी	चालमोग्रा	दाडिम	
पारसीकयवानी	कासमर्द	चित्रक	दारुहरिद्रा	
पारिजातक	किराततिक्त	चुक्र	दूर्वा	
पारिभद्र (पांगारा)	कीटमारी	चोपचीनी	देवदारु	
पाषाणभेद	कीटमारीयवानी	छत्रक	द्राक्षा	
पिप्पली	कुंकुम	जटामांसी	द्रोणपुष्पी	
पिशाचकार्पास	कुटकी	जपा	धत्तूर	
पीलू	कुटज	जंबीर	धन्वन	

पुनर्नवा	कुंभारी	जंबू	धन्वयास
पुन्नाग	कुलंजन	जयपाल	धातकी
पूग	कुश	जलवेंतस	धान्यक
पूतिकरंज	कूष्मांड	जाती	धामार्गव
पूतिहा	कुष्ठ	जातीफल	नागकेशर
पृश्निपर्णी	केतकी	अतिविषा	प्रियंगु:
अतिविषा	प्रियंगु	प्रियाल	प्लक्ष
पनलगू	वकुल	वदर	बबूल
वला	वाकुची	विम्बी	विभीतक
विल्व	वाल	बृहती	बृहद्गोक्षुर
ब्राह्मी	भंगा	भव्य	भल्लातक
भारंगी	भीमसेनी कपूर	भूम्यामलकी	मुकूलक
	मंजिष्ठा मण्डूकपर्णी	मदन	मदयंतिका
मधूक	मरीच	मरूषक	मल्लिका
महानिंब	महाबला	मातुलुंग	मानकंद
मायाफल	मार्कण्डी	मांसरोहिणी	माषपर्णी
मिश्रेया	मिष्ठनिंबू	मुंजातक	मुंडी
मुद्गपर्णी	मुसली	मुस्ता	मूर्वा
मूलक	मेथिका	मैंदालकड़ी	यव
यवानी	यष्टीमधु	रक्तचंदन	रसोन
राजिका	रेवंदचीनी	रोहितक	रोहीष
लज्जालु	लताकस्तूरिका	लवंग	लोणिका
लोध्र	वचा	वज्रवल्ली	वट
वत्सनाभ	वनजीरक	वनवृंताक	वरुण
वंश	वाताम	वासा	वाराहीकन्द
विडंग	विदारी	विषतिंदुक	वेतस
वृक्षादनी	वृक्षाम्ल	वृद्धदारुक	सप्तचक्री
सप्तपर्ण	सरल	सर्ज	सर्पगन्धा
सर्पण	सातला	सारिवा	सीताफल
सुदाव (सताप)	सूरण	सुरंजान	स्नुही
स्वर्णक्षीरी	शंखपुष्पी	शटी	शतपुष्पा
शरपुंखा	शल्लकी	शाकवृक्ष	शाखोटक
शाल	शालपर्णी	शाल्मली	शिरीष
शिंशिपा	शुंठी	शैलेय	शोभांजन
शृंगाटक	श्योनाक	श्लेष्मातक	श्वेतजीरक
श्वेतमुसली	हपुषा	हरिद्रा	हरीतकी
हंसपदी	हिंगु	हिज्जल	
हैमवतीवचा	हृद्धात्री (हियाचली)	(समुद्रफल)	

(43) विषोपविषाणाम् शुद्धि प्रकार :—

वत्सनाभ — धत्तूर — विषमुष्टि — जयपाल — अहिफेन — भंगा — करवीर — कलिहारी — गुंजा — प्रभृति — विषोपविषाणाम् शुद्धिः कयारीत्या किमर्थं च क्रियते इति ज्ञानम् ।

(44) द्रव्यगुणशास्त्रविषयकं यत् तत्वज्ञानं तस्य सोदाहरणप्रतिपादनार्थं अग्रे निर्दिष्टानाम् द्रव्याणाम् सविस्तरम् संपूर्ण ज्ञानम् मार्मिकतया सविशेषं संपादनीयम् ।

हरीतकी — आमलकी — लशुन — गुडूची — पुनर्नवा — गोक्षुरु — कंटकारी — यष्टिमधु — वत्सनाभ — भल्लातक — गुग्गुलु — अर्क — चित्रक — कुमारी — शतावरी — पर्पट — खदिर — भंगा — कटुकी — पिप्पली — यवक्षार — कुटज — विषतिंदुक — सारिवा — हरिद्रा — शंखपुष्पी ।

(45) पुरोनिर्दिष्टानाम् द्रव्याणां प्रत्यक्षाभिज्ञानम् केवलं उल्लिखतांशेन संपादनीयम्

मूल—वत्सनाभ — अतिविषा — दारुहरिद्रा — यष्टिमधु — मंजिष्ठा — आकारकरभ — वचा — जटामांसी — चित्रक — सर्पगंधा — कुटकी — शतावरी — मुसली — मुस्ता, — उशीर — सप्तचक्रा — दशमूलद्रव्याणि च ।

कंद—शृंगाटक — हरिद्रा — वाराहिकन्द — विदारीकन्द — मुस्ता — पलाण्डु — कर्चुर खण्ड) शुण्ठी — रसोन — चोपचीनी ।

कांड—गुडूची — दारुहरिद्रा — यष्टिमधु — रक्तचंदन — मंजिष्ठा — वचा — आकारकरभ — स्नुहि — सप्तचक्रा — चंदन — देवदारु — किराततिक्त ।

पत्र—गुडूची — वरुण — कार्पासी — कांचनार — शिरीष — शाल्मली — विल्व — शोभांजन — निंव — पलाश — मेथिका — अम्लिका — जंबू — दाडिम — करवीर — वासा — भृंगराज — तुलसी — निर्गुंडी — वट उदुम्बर — प्लक्ष — अश्वत्थ — मधुक — पारिजात — अर्जक — भंगा — एरंड — तालीस — तमाल — जातीपत्र ।

पुष्प—शिरीष — धातकी — कमल — गोरखमुंडी — वव्वुल — करवीर — वासा — तुलसी — अर्क — मधूक — धत्तूर — गंजा — जपा — चंपक — शतपत्री, झण्डू, अगस्त्य ।

फल—कार्पासी — जंवीर — निंबुक — विल्व — कपित्थ — मातुलुंग — शिरीष — निंवुक — विल्व — कपित्थ — इंगुदि — द्राक्षा — अरिष्टक — भल्लातक — प्रियाल — शोभाजन — करंज — अम्लिका — दाडिम — पूतिकरंज — इंद्रवारुणी — कटुतुंवी — पटोल — कूष्मांड — मदन — विडंग — विषतिंदुक — जातीफल — आमलकी — हरीतकी — विभीतक — उदुंवर — एला — कंपिल्लक — आरग्वध — सातला — मरिच — हरड — जयपाल — पिप्पली — वट — वाताद ।

बीज—वाकुची — जीरक — यवानी — धान्यक — अजमोदा — विडंग — शिरीष — अतसी — करंज — पलाश — गुंजा — मेथिका — पारसीकयवानी— जयपाल — एरंड — कीटमारीयवानी, अपामार्ग ।

प्ररोह—वट, आम्र, जम्बू, दूर्वा, वंश ।

केसर—नागकेसर—कुंकुम—पद्म, शतपत्री ।

क्षुप—स्वर्णक्षीरी — पर्पट — शरपुंखा — चक्रमर्द — लज्जालु — बला — गोक्षुरु — धन्वयास — चांगेरी — ब्राह्मी — दमनक — भूनिबं — कंटकारी — इक्षुरक — पुनर्नवा — अपामार्ग — भूम्यामली – कुमारी — दूर्वा — वनप्सा, शंखपुष्पी ।

त्वक्—कुटज — त्वक् — कट्फल — निम्ब, शोभाजन, पंचक्षीरित्वक् ।

ग्रंथांशा:—मदनपालनिघंटु: संपूर्ण: ।

वाग्भट सूत्रस्थानम् 5–6–9–10–15 ।

चरक—सूत्रस्थानम् 1–4–25–26–27 ।

सुश्रुत-सूत्रस्थानम् 40–41–42–45–46 ।

भावप्रकाशान्तर्गतनिघंटुभाग: समग्र: ।

द्रव्यगुणविज्ञानम्, अनुक्तौषधिवर्गश्च परिभाषा प्रकरणसमेत: ।

(४) रसशास्त्रम्

१५० व्याख्यानानि

७५ प्रात्यक्षिकाणि

(1) रसा: (2) उपरसा: (3) साधारणरसा: (4) रसोपरससाधारणरसानां स्वरूप विशेष: (5) रसोपरससाधारणरसानां शोधनम् (6) रसोपरसादीनां (7) शोधनमारणादीनां परिणामा: (8) स्वर्णादिलोहानां शोधन-मारण-प्रकारा: स्वरुपंच (9) पारदसंस्कारा: तेषां स्वरुपंच (10) अष्टादश संख्यकानां पंचविंशति संख्यकानां च रस बंधानां स्वरुप-परिणाम-विशेषा: (19) तेषां स्पष्टीकरणम् (12) अधोनिर्दिष्टानां द्रव्याणां शोधन मारणादिप्रकारा अवगन्तव्या: सत्वपातन प्रकाराश्च यथासमेतम् ।

(1) अभ्रकं (2) वैक्रान्ता: (3) माक्षीक (4) विमल: (5) शिलाजतु (6) सस्यकं (7) चपल: (8) रसक: (9) गंधक: (10) गैरिकं (11) कासीसं (12) कांक्षी (13) तालकं (14) मन:शिला (15) अंजनं (16) कंकुष्ठम् (17) कंपिल्ल: (18) गौरीपाषाण: (19) नवसादर: (20) कपर्द: (21) अग्निजार: (22) गिरिसिंदूरम् (23) हिंगुल: (24) मृद्दारश्रृंगं (25) राजावर्त: (26) माणिका (27) मुक्ता (28) प्रवाल: (29) शंख: (30) शुक्ति: (31) पुरवराज: (32) मरकतम् (33) वज्रम् (34) नीलमणि (35) गोमेदमणि: (36) वैडूर्यम् (37) सूर्यकान्त: 38) चन्द्रकान्त: (39) सुवर्णम् (40) रजतम् महारजतम् (41) ताम्रम् (42) लोहम् (43) कांतलोहम (44) लोहकिट्टं (45) नागं (46) वंगं (47) पित्तलम् (48) कांस्यं (49) वर्तलोहं (50) यशदम् (51) टंकण: (52) समुद्रफेनम् (53) सुधापाषाण: (54) सोरक: (55) खटिका (56) शंखजीरकं, अकीक:, तंतुपाषाण: गोदन्ती ।

(13) रससिद्धिसाधनानां यन्त्राणां मूषाणांच स्वरूपं निर्माणविधयश्च ।

(14) पुटांना स्वरूपम् प्रकाराश्च ।

(15) परिभाषा ज्ञानम् ।

(16) रसरसायनादिकल्पानां निर्माणविधय: तेषां गुणविशेषाश्च ।

(1) रससिंदूर: (2) चन्द्रोदय: (3) हेमगर्भ: (4) सूतशेखर: (5) मल्लसिंदूर (6) रसकर्पूर: (7) समीरपन्नग: (8) सुवर्णराजवंगेश्वर: (9) अग्निकुमार: (10) आनन्दभैरव: (11) इच्छाभेदीरस: (12) एकांगवीर: (13) कनकसुंदर: (14) कामदुधा (15) कालकूटरस: (16) कृमिकुठार: (17) क्रव्यादरस:, कल्पतरुरस: (18) गुल्मकालानलरस: (19) गंधकरसायनम् (20) ग्रहणीकपाटरस: ग्रहणीगजकेसरी (21) ज्वरांकुश: (22) ताम्र-पर्पटी (24) पंचामृतपर्पटी (25) त्रिभुवनकीर्त्ति: (26) प्रतापलंकेश्वर: (27) प्रवालपंचामृताख्योरस: (28) बोलवद्ध: (29) मृत्युंजय: (30)

महामृत्युंजयः (31) मेहान्तकः (32) राजचंडेश्वरः (33) रसपर्पटी (34) राजमृगांकः (35) लघुमालिनीवसंतः (36) सुवर्णमालिनीवसंतः (37) लोकनाथः (38) लक्ष्मीविलासः (39) वातविध्वंसः (40) वसंतकुसुमाकरः (41) विश्वतापहरणः (42) शीतांकुशः (43) शूलकुमारः शूलनिर्मूलनरसः (44) शोथारिः (45) शंखवटी (46) आरोग्यवर्धिनी (47) श्वासकुठारः (48) सन्निपातभैरवः (49) सिंदूरभूषणः (50) स्वर्णपर्पटी (51) चंद्रप्रभागुटिका (52) सूतिकाभरणः (43) स्मृतिसागरः (53) हेमाभ्रकर-रसिंदूरः (55) योगराजगुग्गुलः (56) संजीवनीगुटिका (57) जलोदरारिः (58) नाराचरसः नारायणरसः, नयनचन्द्रलौहम् सप्तामृतलौहम् ।

ग्रन्थांशाः—

रसेन्द्रचूडामणिः ।
रसरत्नसमुच्चयः पूर्वखंड ।
आयुर्वेदप्रकाशः ।
शार्ङ्गधरसंहिता ।
योगरत्नाकरः ।
रसतरंगिणी ।
रसामृतम् ।

आलोच्यग्रंथः—

रसेन्द्र सारसंग्रहः, रसहृदयतन्त्रम्, रसोपनिषद् ।

रसशास्त्र औषधिनिर्माणम् च

पंचविधकषायाः—स्वरसाः (आर्द्रकं, तुलसी, वासा)
क्वाथाः (भूनिम्बादिः पुनर्नवादिः तिक्तापंचकः अभयादिः रास्नादिः मंजिष्ठादिः) ।
कल्कः (शुंठीकल्कः, निम्बकल्कः, लशुनकल्कः महानिम्बजटाकल्कः ।
हिमः (धान्यकादिः, पर्पटादिः) श्लेष्मादि (चाय) फाण्टकम् ।
फांटः (नरसिंहचूर्णम्, सितोपलादिचूर्णम्, हिंग्वष्टकम्) भास्करलवणम् ।
पुटपाकः (वासापुटपाकः, शुंठीपुटपाकः मृगशृंगपुटपाकः) कुटजपुटपाकः ।
वटकाः (मंडूरवटकाः, चंद्रप्रभा, योगराजगुग्गुलः संजीवनी) क्षारवटकाः ।
क्षीरपाकाः (अर्जुनक्षीरपाकः, शुंठीक्षीरपाकः) पञ्चमलक्षीरपाकः ।
स्नेहपाकः (शोधनतैलम् रोपणतैलम्, दाडिमघृतम्) त्रिफलाघृतम् ।
अवलेहः (च्यवनप्राशावलेहः, वासावलेहः, दाडिमावलेहः) ब्राह्मीघृतम् कुटजावलेह अमृत-प्राशघृतम् ।
आसवारिष्टे (कुटजारिष्टम्, द्राक्षासवः, उशीरासवः) कनकासवः ।
शुक्तसौवीरम् (कस्यापि धान्यस्य जम्बुफलशुक्तं च) ।
वर्तिः (चन्द्रोदया वर्तिः, फलवर्तिः, गुदवर्तिः) दन्तवर्तिः ।
रसक्रिया (यष्टीमधुरसक्रिया, बब्बुलरसक्रिया, गुडूचीघनसारः) ।
सत्वम् (गुडूचीसत्वम्) आर्द्रकसत्वम्, गोधूमसत्वम् ।
अर्कः (शतपुष्पार्कः) दशमूलार्क, गुलावअर्कः, पोदीनार्कः ।

पाकाः (कूष्मांडपाकः, एरंडपाकः) सौभाग्यशुण्ठीपाकः, पूगीपाकः ।

यवागुयूषकल्पनामन्थः (खर्जूरमंथः) ।

क्षारः (अपामार्गस्य, कदल्याः, अर्कस्य) यवक्षारम् सर्जिक्षारम् ।

लेपः (दशांगलेपः बिडालकलेपः) ।

उपनाहः (अतसी-गोधूमादिः) शाल्वणोपनाहः ।

मलहरम् (सिंदूरमलहम्, गंधकमलहरम्) पारदादि मलहरम् ।

एतेषां निर्माणविधौ प्रत्यक्षप्रयोगप्रसंगे कानि साधनानि कानि च उपकरणानि आवश्यकानि, कियांश्चकालः अपेक्ष्यते, अवस्थान्तरं कथं जायते, तत्र किंविशेषतया लक्ष्यीकरणीयं तेषां पक्वापक्वानां परीक्षा मात्रा प्रभृति सविस्तरं सप्रयोगं अनुष्ठेयम् ।

ग्रंथांशः—वाग्भट-कल्पस्थनम् अ. 6 सूत्र अ. 30 ।

चरक-सूत्रस्थानम्—अ. 4 कल्पस्थानम्, अ. 41 कल्पस्थानम् अ. 12 ।

सुश्रुत—चिकित्सास्थानम्—अ. 31 ।

शाङ्गंधर संहिता—मध्यमखंड संपूर्णम् ।

द्रव्यगुणपरिभाषा प्रकरणं यादवजीकृतम् च ।

(५) स्वस्थ-वृत्तम्

१०० व्याख्यानानि

(1) स्वास्थ्यस्वरुपं (2) स्वास्थ्यसंरक्षणार्थं उचिता दिनचर्या (3) ऋतुचर्या (4) ऋत्वनुसारेण आहारादिस्वरूपं (5) निवासस्थानादिविचारः (6) दिनचर्यायाः विशेषण विज्ञेयाः अंशाः।

(1) मलमूत्रोत्सर्जनम् (2) मुखदन्तधावनम् (3) गंडूषाः (4) अवजनम् (5) नस्य-विचारः (6) धूमपानविचारः (6) ताम्बूलभक्षणविचारः (8) अभ्यंगः (9) व्यायामः (10) स्नानं (11) आहारविधिः (12) आहारकालः (13) आहारमात्रा (14) उद्वर्तनानुलेपनादि-विचारः (15) अंगमर्दनम् (16) आहारद्रव्याणि (17) आहारद्रव्यसंस्काराः (18) आहार द्रव्यं मिश्रविचारः (19) विरुद्धाशनं तज्जन्याविकाराश्च (20) पेयद्रव्य विचारः (21) अनुपानविचारः (22) निद्राविचारः (23) निद्राकालः (24) निद्राप्रमाणम् (25) दिवा स्वापः (26) निद्रानाशकरा आहार विहाराः (27) सुखनिद्राकरा आहारविहाराः (28) ब्रह्मचर्यम् (29) व्यवायार्ह वयः (30) पुरुषाणां च स्त्रीणां च व्यवायमर्यादा (31) व्यवाय संबंधिनो नियमाः (32) व्यवायस्य उचिता अनुचिता च स्त्रीपुंसोः शरीरावस्था (33) वृष्य योगानां हिताहितत्वम् (34) नपुंसकप्रकाराः सहजा जातोत्तरकालजाश्च (35) स्त्रीपुंसां च नपुंसकत्वलक्षणानि '36) नपुंसकचिकित्सा ।

7. निवासस्थानादिविचारः—

(3) निवासस्थानाम् (2) नगरग्रामादीनां रचनाविशेषविचारः (3) जलमलादि-निर्हरणविचारः (4) व्यवसायस्थानविचारः (5) क्रीडास्थानविचारः (6) शिक्षास्थानविचारः (7) पानीयजलशोधनम् (8) तत्प्रकाराश्च ।

8. सद्वृत्तम्—

(1) शरीरेन्द्रियाणां निर्मलत्वं शुचित्वं सम्यक् युक्तत्वं च (2) वेषभूषा च (3) दंडआतपत्रउपानद् धारणानि (4) भाषण गमन मैत्री प्रभृतिषु समीचीना पद्धतिः (5) पूज्यापूज्यभावेषु कथं वर्तितव्यम् (6) सात्म्या-सात्म्यविवेकः (7) साहसपरिवर्जनादि (8) परैःसह कथं वर्तितव्यम् (9) आचार्यः सर्व-चेष्टासु लोकएवेति विचयः।

जनपदोदध्वंसनम्

1. पानीयविचारः (1) जनपदस्य तोयसंचयः कूपतडागनदीनिर्झरादयः (2) तोय-संचयानां दुष्टिः कथं संभवति (3) तोयदुष्टिस्तोयजन्या विकाराः तेषां प्रतिबंधश्च (4) तोयदुष्टिलक्षणानि (5) तोयशुद्ध्युपायाः (6) शुद्धतोयस्य लक्षणम् (7) शुद्धतोयस्य गुणाः (8) गृहकर्मणि जनपदस्यार्थे च तोयस्य उपयोगः (9) पान—स्नान—वस्त्रधावन—संमार्जनादिषु तोयस्य महत्वम् ।

2. वायुविचारः — (1) वायोःप्राणधारकत्वं महत्वं चवायोर्दुष्टिः कैः कैः कारणैर्भवति (दुर्गन्धधूलिधूमविषद्रव्यसंपर्कादिभि वायुर्दुष्टि (3) दुष्टवायुलक्षणानि (4) दुष्टवायुना पुरुषे जनपदे च के के विकारा भवन्ति (5) वायुशुद्धिः कथं कर्तव्या ।

3. भूमिविचारः — (भूमिप्रविभागीयम्) (1) मृद्वी, समा, स्थिरा, सिकतादिभिः– अनुपहताभूमिः गुणवती (2) भूमिदोषाः दुष्टप्राणिमक्षिकादिभिः आक्रान्तत्वम् (जनपदोध्वंसनीये चरकनिर्दिष्टा दशदोषाः) (3) (3) दुष्टाभूमिः कान्विकारान् जनयति (4) भूमिदोषजातं उपायाः देशवर्जनं शुद्धचादि ।

4. देशविचारः — (1) जांगलः आनूपः साधारणः इति त्रिविधो देशः (2) शीतवर्षोष्णमारुतानां समत्वात् समोदेशः आरोग्यप्रदः (3) आनूपे कफविकारः जांगले वातपित्तविकारा भवन्ति (4) देशे विविधदिशाभ्यः आगतानां मारुतानां परिणामाः (5) पर्जन्यस्य सूर्योष्मणश्च देशे परिणामः (6) देशसात्म्यम् ।

5. गृहविचारः — (1) गृहार्कभूमिपरीक्षा (भूमिदेशप्रकरणादितः) (2) आरोग्यार्थम् गृहनिर्माणम् औपसर्गिका रोगाः (जानपदोध्वंसनाः) ।

(1) उदकवायुदेशकालदोषैः जानपदा दोषा भवन्ति (2) ज्वरशोषकुष्ठनेत्राभिष्यन्दादीनां औपसर्गिकत्वम् (3) निःश्वासवस्त्र सहशय्यासनादिभिः रोगाः संक्रामंति (4) उदकादीनां शुद्धिः जानपदिकरोगानुत्पादनार्थं कर्तव्यादि (5) स्वस्थवृत्तोक्तनियमाः धर्माचाराः रोगानुत्पादनार्थं कर्तव्याः (6) युद्धनिमित्तकोऽपि जनपदोध्वंसः अधर्ममूल एव (7) कालाकालं मृत्युविज्ञानम् ।

रोगानुत्पादनम्

(1) वेगान्नधारयेत् (वातविण्मूत्रादीन्त्रयोदश) (2) वेगधारणजा रोगाः तेषां चिकित्सा च (3) वेगधारणजानां रोगाणां साध्यासाध्यलक्षणम् (4) वेगधारणम् वायुप्रकोपः तस्य साधनं च (5) संशोधनशुद्धानां मलानां पुनरुद्भवो न भवति (8) कालविद्वृष्ययोगान् रसायनानि च गृह्णीयात् (9) नित्यं हिताहारविहारसेवनादिकं कुर्यात् (10) मनसः समाहितत्वार्थं यतेत (11) साहसपरिवर्जनं कुर्यात् (16) आहार शयन ब्रह्मचर्याणां युक्ततया योजनम् च ।

ग्रंथांशाः—चरक—सूत्र अध्याय 5, 6, 7, 8, 19–21-27
चरक—विमानस्थान अध्याय 1, 2, 3 ।
सुश्रुत सूत्र अध्याय 6, 20, 45, 46 ।
सुश्रुत चिकित्सा अध्याय 24, 26 ।
सुश्रुत चिकित्सा अध्याय 55, 60 ।
वाग्भट सूत्र अध्याय 2, 3, 4, 5, 6, 7 ।
स्वस्थवृतसमुच्चयः राजेश्वर शास्त्रिकृतः ।

रोगनिदानम् कायचिकित्सा च

रोगाणां प्रागुत्पत्तिक्रमः दर्शनादित्रिविधपरीक्षा—आप्तोपदेशादि—त्रिविधपरीक्षा नाड़ी-मूत्रादि अष्टविधपरीक्षा—रोगव्यवच्छेदकतत्वनिरूपणम् किनाम चिकित्सा—चिकित्सापादाः—चिकित्सातत्वनिरूपणम् व्याधिप्रतीकारसूत्राणि विकारानुत्पत्ति चिकित्सा—विकारप्रशमनचिकित्सा द्विविधोपक्रमः, षड्विधोपक्रमः। वातपित्तकफानां चिकित्सा—दोषधातुमलानां वृद्धिक्षयचिकित्सा-सूत्राणि तिर्यग्गतदोषचिकित्सासूत्रम्, अन्यस्थानगतस्य दोषस्य प्रतीकारः संसर्गसंनिपातयोः चिकित्सा, संचये दोषापहरणं गुणाः, शाखास्थितेदोषाणां कोष्ठाभिगमनम्।

पंचकर्मचिकित्साविवरणम्, पंचकर्मातियोगे विकारप्रशमः, उपकल्पनीयानि द्रव्याणि स्नेह-स्वेदविधिः वमनविरेचनविधिः, संसर्जनक्रमः शोधनस्य गुणाः शमनस्य निरुपणम् शुद्धिचिकित्सा-प्रयोगलक्षणम् दोषाणां लिंगैर्व्याध्युपचारः दोषव्याधि उभयप्रत्यनीक—चिकित्सानिरूपणम् हेतु-विपरीतर्थकारि चिकित्सायाउदाहरणानि।

जनपदोवंध्वसंसाधारणी चिकित्सा ऋतुव्यापदां चिकित्सासूत्रम् दुष्टस्त्रोतसां चिकित्सासूत्राणि सप्रधानदोष रोगचिकित्सा रक्तजरोगः—चिकित्सासूत्रम् च, स्थौल्यकार्श्यचिकित्सा।

चिकित्सायां दूष्यदेशादिविचारः उपद्रवे कथं चिकित्सेत।
इन्द्रियोपक्रमः—मानसव्याधिचिकित्सासूत्रम्।
विविधं औषधं चिकित्साकल्पविवरणम् सिद्धौषधिचिकित्सातत्त्वम्।
रसायनचिकित्सा (प्रकारपथ्यादिसहिता) बाजीकरण चिकित्सा।
औषधकालः औषधमात्रा औषधानुपानम्—पथ्यापथ्यविचारः।
अधोनिर्दिष्टानां व्याधीनां हेतु—पूर्वरुपाणि रूपं उपशयसंप्राप्तिः।
उपद्रव साध्यासाध्यत्वम्—रिष्टलक्षणम्, व्याध्यवस्था—रोगव्यवच्छेदकपूर्वकं।
संपूर्णनिदानम् सामान्यविशेष—स्नेहस्वेदशोधनशमनरसायनादिरूपा।
मात्राकालानुपानसहिता पथ्यापथ्यसहिता संपूर्ण चिकित्सा।

अर्शः	अग्निमांद्यम्	अजीर्णम्	भुक्तरोगाः
विषूचिका	अलसकः	विलंबिका	कृमिरोगाः
उदावर्तम्	आनाहः	हलीमकः	रक्तपित्तम्
कुष्ठम्	रोमांतिका	उरःक्षतम्	नासारोगाः
मूर्च्छा	संन्यासः	तृष्णा	कोठः
आमवातः	प्रमेहः	अपची	वृद्धिः
वातरक्तम्	विसर्पः	शीतला	क्षीणः
क्लीवत्वम्	गुल्मः	पांडुरोगः	अरुचिः
श्वासः	भ्रमः	उन्मादः	दाहः
अम्लपित्तम्	मूत्रकृच्छ्रम्	मेदोरोगः	ग्रंथिः
अंतर्विद्रधिः	शूलम्	कामला	छर्दिः
शोथः	विस्फोटः	फिरंगः	कासः
स्वरभेदः	निद्रा	अपस्मारः	शीतपित्तम्

वातव्याधि:	मूत्राघात:	गलगंड:	अर्बुदम्
क्षुद्ररोगा:	उदरम्	कुंभकामला	हृद्रोग:
उपदंश:	मसूरिका	राजयक्ष्मा	हिक्का
शिरोरोगा:	तंद्रा	मदात्यय:	उदर्द:
ऊरुस्तंभ:	अश्मरी	गंडमाला	श्लीपदम्
स्नायुक:			

बालापचरणम्—बालरोग विज्ञानम् बालामयप्रतिषेधश्च रसायनवाजीकरणचिकित्सा-विशेषा:

(1) दोषज: कर्मज: दोषकर्मजश्चेति; त्रिविधव्याधिविज्ञानम्।

(2) कर्मजादिव्याध्यो: बलिमंगलहोमादिचिकित्सा।

(3) सर्वव्याधिषु मन:शान्तिरूपा चिकित्सा।

ग्रंथांशा:—(1) चरक:—सूत्रस्थानम्—अ. 1, 2, 3, 9, 10, 13, 14, 15, 16, 21, 22, 23, 29, 30।
चिकित्सास्थानम्—अ. 1, त: 20, 22, 24, 27, 28, 29।
विमानस्थानम्—उपयोगिनोंशा:।
कल्पस्थानम्—समग्रम्।
सिद्धिस्थानम्—समग्रम्।

(2) सुश्रत:—सूत्रस्थानम्—अ. 43, 44।
चिकित्सास्थानम्—अ. 4, 5, 7, 9, 11, 12, 13, 14, 19, 20, 21, 26, 30, 30 ते 40।
उत्तरस्थानम् 26, 29, 40 ते 56।

(3) वाग्भट:—चिकित्सास्थानम्—अ. 2 तै 12-14 तै 22।
शारीरस्थानम्—अ. 1–2।
उत्तरस्थानम्—अ. 1, 2, 32, 33, 34, 39, 40।

(3) योगरत्नाकर:—चिकित्साविभाग: सिद्धान्तनिदानंच।

(5) भावप्रकाश:—चिकित्साविभाग:।

(७) शल्यं–शालाक्यतंत्रम् च

व्याख्यानानि २००

प्रात्यक्षिकाणि १००

(1) शल्यतंत्रम्—शल्यत्रतंस्य सर्वतंत्रेषु प्राधान्यविवेचनम् (2) धन्वन्तरिशब्दस्य निरुक्तिः (3) त्रिविधकर्म (पूर्वकर्म, प्रधानकर्म, पश्चात्कर्मभेदेन) (4) अष्टविधकर्म (वेदनाभेदेन) (5) व्रणस्य षष्ठिरूपक्रमाः (6) यंत्रशस्त्रपरिचयः (7) शस्त्रपातनविधिः (8) उपयंत्रानुशस्त्रनिरूपणम् (9) योग्या विधिः (10) प्रशस्तव्रणस्वरूपम् (11) दुष्टव्रणस्वरूपम् (12) क्षाराग्निप्रयोगः (13) धूमातप अग्निहिमदग्धोपचारः (14) रक्तमोक्षणविधिः (15) जलौकाश्रृंगादिनिर्देशाः (16) कर्णनासासंधानप्रकाराः 17) व्रणरक्षोपायाः (18) व्रणबंधनलेपनधूपनादिविवरणम् (19) व्रणितोपासननियमाः (20) व्रणवेदना आंत्रव्रणस्रावादिविज्ञानम् (21) साध्यासाध्यरुढारुढशुद्धव्रणलक्षणम् (22) अन्तःप्रनष्टशल्यपरीक्षा, (23) शल्यापनयनविधिः (4) व्रणितारिष्टलक्षणानि च (25) अधोलिखितानां व्याधीनां लक्षणानि चिकित्सा च।
2— (1) व्रणशोथः (2) निजागंतुव्रणौ (3) विद्रधिः (4) पक्वापक्वव्रणः (5) दुष्टव्रणः (6) गंडमाला (7) अपची (8) भग्नप्रकाराः (9) अर्शः (10) अश्मरी (11) शर्करा (12) प्रमेहपिडकाः (13) शूकरोगाः (14) भगंदरः (15) वृद्धिः (16) नष्टछिद्रजलोदराणि (17) विस्फोटचिप्परोहिण्यादिक्षुद्ररोगाः (18) कुष्ठानि (19) विसर्पः (20) नाडिव्रणः (21) स्तनवृद्धिः (22) ग्रंथ्यर्बुदौ (23) उपदंशः (24) योनिगुदभ्रंशौ च (25) (26) शस्त्रसाध्ये रोगे संज्ञानाश प्रकाराः वेदनान्तकद्रव्यपरिचयः भैषज्यस्यअन्तः क्षेपणप्रकारा सिरावस्तिविषयः चरकसूचिताः।

शालाक्यतंत्रम्

नेत्ररोगविज्ञानम्

नयनविवरणम् नेत्रस्य पांचभौतिकत्वकथनम् दृष्टिमंडलविवरणम् नेत्रमंडलसंधिपटलानां संख्यानम् नेत्रगतपंचमंडलानां कथनम् नेत्रसंधीनां वर्णनम् नेत्रपटलानां आश्रयभूतो धातुः नेत्ररोगाणां सामान्या संप्राप्तिः नेत्ररोगाणां पूर्वरूपं दोषाधिष्ठितनेत्रलक्षणम् संक्षेपतो नेत्ररोगचिकित्सा नेत्ररोगे पूर्वरूपं, एकाक्रिया कार्या नेत्ररोगनिदानानि नेत्ररोगाणां संख्या, वातजनेत्ररोगाणां साध्यासाध्यत्वविचारः पित्तजनेत्ररोगाणां साध्यासध्यत्वम् श्लेष्मजनेत्ररोगाणां साध्यासाध्यत्वम् रक्तजनेत्ररोगाणां साध्यासाध्यत्वम्, सान्निपातिकनेत्ररोगाणां साध्यासाध्यत्वम् आश्रयभेदेन।

नेत्ररोगसंख्यानम्

संधिगतरोगविज्ञानम्—संधिगतनेत्ररोगाणां संख्या पूयालसोपनाहलक्षणम् नेत्रस्रावाणां लक्षणानि, कृमिग्रंथिलक्षणम् पर्वण्यलजयोः लक्षणम्।

वर्त्मगतरोगविज्ञानम्—वर्त्म रोगाणां नामतो निर्देशः उत्संगिनीलक्षणम् कुंभीकालक्षणम् पौथकीलक्षणम्, वर्त्मशर्करालक्षणम् अर्शोवत्मर्लक्षणम् शुष्कार्शोलक्षणम् अंजननामिकालक्षणम् वहलवर्त्मलक्षणम्, वर्त्मबंधलक्षणम् क्लिष्टवर्त्मलक्षणम् वर्त्मकर्दमलक्षणम् श्याववर्त्मलक्षणम् वातहतवर्त्मलक्षणम् वर्त्मार्बुदलक्षणम् पक्ष्मकोपलक्षणम्।

शुक्लगतरोगविज्ञानम्—नेत्रशुक्लगतरोगाणाम् नामतो निर्देशा: प्रस्तार्यर्म लक्षणम् शुक्लार्मलोहितार्मणो: लक्षणम् अधिमांसजार्मस्नायुवर्मणो: लक्षणम् शुक्तिकार्जुनयो: लक्षणम् च ।

कृष्णगतरोगविज्ञानम्—नेत्रकृष्णगतरोगाणां नामतो निर्देश: सव्रणशुक्रलक्षणम् सव्रण-शुक्रस्य कादाचित्कं साध्यत्वम् सव्रणशुक्रस्यासाध्यत्वलक्षणम् अव्रणशुक्ललक्षणम् अक्षिपाकात्ययलक्षणम् अजकाजातलक्षणम् ।

सर्वगतरोगविज्ञानम्—सर्वगतरोगाणां नामतो निर्देशनम् अभिष्यन्दस्य सर्वनेत्ररोगमूलत्वम् वाताभिष्यंदलक्षणम् पित्ताभिष्यंदलक्षणम्, कफाभिष्यंदलक्षणम् रक्ताभिष्यंदलक्षणम् अधिमंथानां अभिष्यंदमूलकत्वकथनम् अधिमंथानां सामान्यलक्षणम् वाताधिमंथलक्षणम् पित्ताधिमंथलक्षणम् श्लेष्माधिमंथलक्षणम् रक्ताधिमंथलक्षणम् ।

अधिमंथानां दृष्टिविनाशकत्वे कालावधि:, सशोफननेत्रपाकलक्षणम् हताधिमंथलक्षणम् वातपर्यायलक्षणम् शुष्काक्षिपाकलक्षणम् अन्यतोवातलक्षणम् अम्लाध्युषितलक्षणम् । सिरोत्पात-लक्षणम् सिराहर्षलक्षणम् ।

दृष्टिगतरोगविज्ञानम्—

प्रमाणाकारस्वलक्षणैर्दृष्टिकथनम् दृष्टिगतरोगाणां संख्या :
प्रथम पटलगततिमिरलक्षणम् वातजतिमिरलक्षणम् ।
द्वितीय पटलगततिमिरलक्षणम् पित्तजतिमिरलक्षणम् ।
तृतीय पटलगततिमिरलक्षणम् श्लेष्मजतिमिरलक्षणम् ।
चतुर्थपटलगततिमिरलक्षणम् रक्तज तिमिरलक्षणम्
परिम्लायिलक्षणम् सान्निपातिकतिमिरलक्षणम् ।
दोषभेदेन लिंगनाशलक्षणानि ।
पित्तविदग्धदृष्टिलक्षणम् धूमदर्शिलक्षणम् ।
कफविदग्धदृष्टिलक्षणम् ह्रस्वजाड्यनकुलांध्यक्षणम् ।
गंभीरिकालक्षणम्, बाह्यतिमिरलक्षणम् ।
अनिमित्तजलिंगनाशलक्षणम् अभिघातजलिंगनाशलक्षणम् ।

चिकित्सितप्रविभागविज्ञानम्—

नेत्ररोगाणाम् साध्यासाध्यविचार: छेद्या: लेख्या: भेद्या: वेध्याश्च नेत्ररोगा: अशस्त्रकृत्या: नेत्ररोगा: साध्या असाध्या च नेत्ररोगा:, नेत्ररोगेषु पूर्वरूपं एकाक्रिया कार्या संक्षेपतो नेत्ररोगचिकित्सा वाताभिष्यंदप्रतिषेधोपक्रम: अभिष्यंदाधिमन्थयो: सामान्यचिकित्सा वाताभिष्यंदाधिमंथयोर्विशेष: चिकित्सा, वाताभिष्यंदचिकित्साया अन्यत्राप्यतिदेश: शुष्कपाकचिकित्सा सर्ववातजनेत्ररोगेषु वाता-भिष्यंदचिकित्सा ।

पित्ताभिष्यंदप्रतिषेध: अम्लाध्युषितशुक्त्यो: सामान्यविशेषचिकित्सा धूमदर्शिनांचिकित्सा ।

श्लेष्माभिष्यंदप्रतिषेध: बलासग्रथिते अंजनयोग:, पिष्टके अंजनयोगा: प्रक्लिन्नवर्त्मनि अंजनयोग: नेत्रकंडूचिकित्सा बलासग्रथितपिष्टकप्रक्लिन्नवर्त्मसु सामान्याचिकित्सा, रक्ताभिष्यंद-प्रतिषेध:, सिरोत्पातचिकित्सा, सिराहर्ष अंजनयोग: अर्जुनचिकित्सा सव्रणशुक्रचिकित्सा अजकाजात-चकित्सा नेत्रपाकचिकित्सा पूयालसचिकित्सा प्रक्लिन्नवर्त्मचिकित्सा ।

लेख्यरोगप्रतिषेधः—

वर्त्मलेखनविधिः सम्यग्लिखितस्य वर्त्मनो लक्षणम् दुर्लिखितस्य वर्त्मनो लक्षणम् अलिखित-वर्त्मनो लक्षणम् अवस्थाविशेषे प्रसादनपूर्वकम् छेदनपूर्वकम् लेखनम् ।

भेद्यरोगप्रतिषेधः—

भेदनसामान्योविधिः विसग्रन्थिकालगणे, अंजननामिकाया च भेदनविधिः, अंजननामिका क्रिमिग्रंथ्युपनाहयोः चिकित्सा पंचसु नेत्ररोगेषु सामान्यविधिः छेद्यरोगाणां प्रतिषेधः ।

छेदनस्याकर्म अर्मगश्छेदनविधिः छेदनानन्तरं प्रतिसारणविधिः, आवस्थिकशूलचिकित्सा छेदनार्हम् अर्म सम्यक्छिन्नस्यार्मणो लक्षणम् सिराजालसिराजपिडिकाच्छेदनविधिः सिराजालसिराजपिडिकयोः प्रतिसारणम् पर्वणिका छेदनविधिः वर्त्मादीनां छेदनविधिः ।

पक्ष्मकोपप्रतिषेधः—

दृष्टिगतरोगप्रतिषेधः—

पित्तविदग्धदृष्टिचिकित्सा दिनरात्र्यन्धयोः चिकित्सा याप्यतिमिरचिकित्सा वातादितिमिर-चिकित्सा, श्लैष्मिके लिंगनाशे शास्त्रार्थविधिः सम्यक् विद्धे नेत्रे पश्चात्कर्म सम्यग्लिखितलक्षणम् सम्यग् लिखिते धावनादिविधिः श्लेष्मिके लिंगनाशे शस्त्रकर्मनार्हदैवकृतछिद्रादन्यत्र वेधे चिकित्सा शस्त्रकर्मार्हा—लिंगनाशःनिर्लिखितस्यापिदोषस्य पुनरावृत्तिकारणम् दुष्टशलाकाजनितव्यापदः शस्त्र-कर्मयोग्य शालाकाकथनम् दुष्टव्यधाहाराचारजा व्यापदः तासां चिकित्सा च ।

क्रियाकल्पाः—

नेत्रे तर्पणविधिः सम्यक्तृप्तनेत्रलक्षणम् अतितृप्तहीनतृप्तनेत्रलक्षणम् हीनातितृप्तयोश्चिकित्सा, तर्पणविधयः ।

पुटपाकस्य विषयाविषयौ पुटपाकस्यावस्थिकः कालः स्नेहनलेखनरोपणपुटपाकाः स्नेह-नलेखनयोः पूर्वकर्म तर्पणपुटपाकयोः परिहारकालः परिहार्याणि व्यापच्चिकित्सा बीजं च, पुटपाकस्य सम्यग्योग—अतियोग—हीनयोगलक्षणम् पुटपाक-विधिः ।

तर्पणपुटपाकयोर्गुणा तर्पणपुटपाकयोर्व्यापदः, तस्य चिकित्सा च तर्पणपुटपाकयोः पूर्वकर्म पश्चात्कर्म आश्च्योतने बिंदुसंख्या परिषेकधारणकालः आश्च्योतनसेकयोः प्रयोगकालः ।

शिरोवस्तिविधिः अंजनभेदाः कालश्च, अंजनस्थापनार्हपात्राणि अंजनशलाकाकृतिः, अंजन-विधिः, अकालप्रक्षालनदोषाः—

अंजनवैगुण्ये व्यापदः अंजनव्यापदो चिकित्सा अंजनभेदानां समयोगातियोगहीनयोगानां लक्षणानि तेषां चिकित्सा च ।

नयनाभिघातप्रतिषेधः—

नयनाभिघातेसामान्यविशेषचिकित्सा नयनपटलाभिघातचिकित्सा अतिप्रविष्ट-अतिनिर्गत-नयनयोः चिकित्सा कुकूणकलक्षणं चिकित्सा च, बालानां शुक्रलेखनार्थमंजनम् ।

कर्णगतरोगविज्ञानम्—

कर्णरोगाणां नामतोनिर्देशः ।

कर्णशूल — कर्ण प्रणाद — बाधिर्य — कर्णक्ष्वेड — कर्णकंडू — कर्णगूथक — कर्णप्रतिनाह — क्रमिकर्णक — कर्णविद्ध, कर्णपाक—पूतिकर्णलक्षणम्, कर्णगतान्योरोगलक्षणातिदेशः ।

कर्णरोगप्रतिषेधोपक्रमः—

कर्णरोगे सामान्यचिकित्सा कर्णशूल — प्रणाद — बाधिर्य — क्ष्वेडानां सामान्य विशेष० चिकित्सा कर्णस्राव — पूतिकर्ण — क्रिमिकर्णे सामान्यविशेषचिकित्सा नासागतरोगविज्ञानम् ।

नासारोगाणां नामतो निर्देशः अपीनस-पूतिनस्य नासापाक — क्षवथु — भ्रंशथु — दीप्तनासाप्रतिनाह — नासास्राव — नासाशोषाणां लक्षणानि अनुक्तरोगलक्षणातिदेशः ।।

नासागतरोगप्रतिषेधः—

अपीनस — पूतिनस्य — नासापाक — पूयरक्त — क्षवथु — भ्रंशथु — दीप्त ।

प्रतिश्यायनिदानम्—संप्राप्तिः — पूर्वरूपं प्रकाराः लक्षणानि च प्रतिश्यायोपद्रवः प्रतिश्यायाणां सामान्यं विशेषचिकित्सा प्रतिश्याये सेव्यानि वर्ज्यानि च ।

शिरोरोगविज्ञानम्—शिरोरोगाणां नामतो निर्देशः वातादिशिरोरोगाणां तथा क्षयजक्रमिज — सूर्यावर्त — अनन्तवात — अर्धावभेदक — शंखकानां लक्षणानि ।

शिरोरोगप्रतिषेधोपक्रम

शिरोरोगाणां चिकित्सा

मुखरोगनिदानम्—मुखरोगाणां संख्या ओष्ठप्रकोपभेदाः वातजादिभेदेन ओष्ठरोगाणां लक्षणानि, दंतमूलगतरोगाणां नामानि, शीतादलक्षणम् दन्तपुप्पुटवेष्टसौषिराणां लक्षणानि महासौषिरलक्षणम्, परिदर—उपकुशयोर्लक्षणम् वैदर्भ—लक्षणम्—वर्धनलक्षणम् अधिमांसकलक्षणम् दन्तगतरोगाणां लक्षणम्, दंतगतरोगाणां नामानि लक्षणं च क्रमिदंतकलक्षणम् दन्तहर्षभंजनक—शर्कराणां लक्षणनि कपालिकाश्यावदन्तकयोर्लक्षणम् हनुमोक्षलक्षणम् जिह्वागतरोगाणां नामानि दोषभेदेन कंटकलक्षणानि अलासलक्षणम् उपजिह्विकालक्षणम् तालुरोगाणां नामानि कंठशुंडीलक्षणम् च तुंडीकेर्यध्रुपयोर्लक्षणम् मांसकच्छपरक्तार्बुद योर्लक्षणम् मांससंघाततालुपुप्पुटयोर्लक्षणम् तालुशोषतालुपाकयोर्लक्षणम् कंठगतरोगाणां नामानि कंठ रोहिणीनां वातजादिभेदेन लक्षणानि, कंठशालूकलक्षणम् अधिजिह्वा—वलय—बलोम वृन्द—शतघ्नी—गिलायु—गलवृद्धिः—गलौघ—स्वरघ्न—मांसतान—विदारीणां—लक्षणानि सर्वसरभेदाः, मुखपाकस्य वातजादिभेदेन लक्षणानि ।

मुखरोगचिकित्सा

ओष्ठप्रकोप — शीताद — दन्तपुप्पुटक — दन्तवेष्ट — सौषिर — परिदर — उपकुश — दन्तवैदर्भ — अधिदंत — अधिमांस — दंतनाडी — दन्तहर्ष — दन्तशर्करा — दन्तकपालिका — क्रमिदन्तक — हनुमोक्ष— जिह्वाकंटक — उपजिह्वा — गलशुंडिका — तुंडिकेरी — अध्रुष — कूर्म — संघात — तालुपुप्पुट — तालुपाक — कंठरोहिणी — कंठशालूक — अधिजिह्विका — एकवृन्द — गलवृद्धि — मुखपाकानां चिकित्सा मुखरोगे कवलविधिः असाध्य मुखरोगाणां चिकित्सा ।

ग्रंथांश:—(1) सुश्रुतसूत्रस्थाने—अध्याया: 1-5-7-8-9-15-20-22-23-25-28-37 ।
सुश्रुतनिदाने—अध्याया: 2-3-4-5-6-7-9-10-11-12-13-14-15-16
सुश्रुतशारीरे—अध्याया: 8 ।
सुश्रुतचिकित्सिते—अध्याया: 1-3-6-10-12-14-16-21-25 ।
(1) वाग्भटनिदाने—अध्याया: 7-11-12-14 ।
वाग्भटसूत्रस्थाने—अध्याया: 25 त: 30 ।
वाग्भटचिकित्सास्थाने—अध्याया: 7-13-15-18-19 ।
(3) चरकचिकित्सिते अध्याया: 13-21-26 ।
सुश्रुतोत्तरतंत्रे—अध्याया: 1 त: 26 ।
वाग्भटोत्तरस्थाने अध्याया: 8 त: 24 । अष्टांग संग्रहस्योत्तरतंत्रं च ।
चरकचिकित्सते—अध्याया: 24 ।
गुरुपदेशाश्च । अन्त:क्षेपणं तत्र च प्रभाकर कृतम् । शल्यसाध्यरोगाणां शालाक्य साध्यरोगाणं च यथायथं शस्त्रचिकित्सामन्तरापि केवलमौषधयोगैरेवापि चिकित्साविधय: सविस्तरम् अभ्यसनीया: ।

(८) प्रसूतितंत्रम्

व्याख्यानानि १००

प्रात्यक्षिकाणि

(1) गर्भिणीचर्या (2) पुंसवनविधिः (3) मृतामृतगर्भपरीक्षा (4) गर्भस्रावपातयोः चिकित्सा (5) मूढगर्भपरिज्ञानम् उत्तान — अवाङ् मुख — कीलक — स्फिग्देशागत — प्रतिखुर —परिघ — तिर्यक् बीजक — विष्कंभ — यमगर्भादयः (6) अपरापात दोषाः (7) सूतिकायाः प्रायोभाविनो रोगाः (मक्कल्ल सूतिकासंनिपातः, श्रमज्वरः स्तन्योत्थज्वरः उन्मादः, वलक्षयः, सूतिकारोगः, तत्संकररूपाः, यक्ष्मापांडुग्रहण्यादयः, तच्चिकित्सा च (8) योनिव्यापदः तच्चिकित्सा च (9) स्त्रीरोगाः असृग्दरादयः, तच्चिकित्सा च (10) शुक्रशोणितशोधनं च (11) स्तनरोगाः (त्वग्रोगः व्रणः, क्षतः शोथः, वृद्धिः अर्बुदं, ग्रंथिः, इत्यादयः) तच्चिकित्सा च (12) गर्भस्थापकाः औषधयः (13) स्थानिकचिकित्साप्रकाराः (उत्तरवस्तिः, पिचुः, वर्तिः, लेपः, धूपनं, धावनद्रव्याणि, धावनप्रकाराः धावनयोग्यकालः, इत्यादयः) सुखप्रसवकारका योगाः।

कौमारभृत्यम् (1) जातकर्म (2) बालचर्या (3) शिशुरोगपरीक्षा विधिः (4) स्तन्यदोषलक्षणानि चिकित्सा च (5) स्तन्यशोधनप्रकाराः (6) वयोभेदेन मात्रादिनिर्देशः (7) बालानां सात्म्यासात्म्यज्ञानम् (8) कर्णवेधनविधिः (9) स्नेहनविधिः (10) स्वर्णप्राशनगुणाः (11) अन्नप्राशनकालः (12) वाक्शुद्धिप्रकाराः (13) बालायुःपरीक्षा, प्रशस्ताप्रशस्तशरीरसारविज्ञानम् (15) नेत्रांद्यंगपरीक्षा, रक्षोपायश्च (16) हिताहितवेश्मनिदर्शः (17) धात्रीपरीक्षा (18) स्तन्यपरीक्षा (19) स्तन्याभावे किंदेयम् (20) अजगल्लिका, अहिपूतनकुकूणकपारिगर्भिक — तालुकंटक — विसर्प — नाभिपाक — गुदपाक — बालशोष — तालुपाक — तालुपात — आक्षेपक — बहुमूत्र शय्यामूत्र — दुग्धवमन — शीतला — मसूरिका — रोमांतिका रोहिणी कृमिदंत दंतोत्थविकार—दंतघर्षणादिबालामयानां हेतुपूर्वरूप—रूपसंप्राप्तिपूर्वकं चिकित्साज्ञानम् फक्करोगज्ञानम् चिकित्सा च।

ग्रंथांशाः—चरकशारीरे 2-3-4-5-6-7-8 चिकित्सते 30।

सुश्रुतनिदाने 8-13।

शारीरे 2-3-4-19 चिकित्सास्थाने 15 उत्तरतन्त्रे 38।

अष्टांगहृदये—शारीरे 1–2 उत्तरतन्त्रे 33-34।

काश्यपसंहितायाः सूतिकारोगाध्यायः।

1 फक्कचिकित्साध्यायः।
2 दंतजन्मिकाध्यायः।
3 लेखनाध्यायः।
4 बालरोगाध्यायश्च।
5 राजमार्तण्डात् बालदिनचर्या च।

(1) न्यायवैद्यकं-विषतन्त्रं व्यवहारायुर्वेदश्च

न्यायवैद्यकम्

1. न्यायवैद्यकस्य व्याख्या, तत्प्रयोजनं, तत्पर्यायशब्दाश्च।
2. अपराधः, दण्डः अपराधानाम् अपवादाः।
3. न्यायालय तत्कार्यपद्धतिश्च।
4. साक्षिविषयकं विवरणं नियमाश्च साक्षिणाम् अभिप्रायः लिखितरूपः मौखिकश्च।
5. मृत्योः अवस्था-प्रकारत्रयम्-मूर्च्छा, श्वासावरोधः संन्यासश्च।
   आकस्मिकमृत्योः कारणानि।
   "मृत्युपश्चात् पेशीसंकोच" विषयकाः प्रधानज्ञातव्याः कारणानि च।
   विदग्धावस्थायां प्रभावशालिन्यः अवस्थाः। शवशुष्कता।
6. शवच्छेदनम् व्यक्तित्रयम् शवस्य स्थानिकंनिरीक्षणम् परिस्थितिनिरीक्षणम्।
   वैद्यकृतापरीक्षा शरीरपरीक्षा, व्रणपरीक्षा, विषयपरीक्षा च श्वासावरोधजन्यमृत्युपरीक्षा
   अग्निदग्धपरीक्षा, मृतशिशोः परीक्षा, रासायनिकपरीक्षा च।
7. श्वासावरोधजन्यः मृत्युः गलबन्धनसम्भवो मृत्युः बन्धनसम्भवो मृत्युः जलनिमज्जनसम्भवो मृत्युः।
8. अनशनसम्भवो मृत्युः, शीतवस्तुसम्भवो मृत्युः, आतपसम्भवो मृत्युः अशनिपातसम्भवो मृत्युः।
9. अग्निसम्भवोमृत्युः।
10. क्षतसम्भवः आघातसम्भूतश्च मृत्युः एतत् कारणानि, आत्मघातः, परघातःअकस्मात् साधारण व्रणविमर्शः, क्षतोद्भवा-जीवनाशशंका, आहतस्य रुग्णस्य परीक्षा सम्भावित रूपेण आघात-समयपरीक्षा, व्रणाकाराः, क्षतघृष्टः छिन्नः विद्धः पिच्चितश्च, तीव्र प्रत्याघात प्रतिक्रियामनु-सृत्य संभाव्यव्रणाः भंगाश्च अवयवानां विदीर्णावस्था।
11. चिह्नानां, मण्डलानां, दशनानांच परीक्षा—रासायनिक परीक्षा, भौतिकी परीक्षा, अणुवीक्षण-परीक्षा च।
12. शिशुहननं-शिशोः जीवितावस्था, शिशोः मातुः परीक्षा च सम्भाव्योमृत्युः तस्य कारणानि च हननोपकरणानि, गर्भाशयस्थस्य मृत्युः कारणानि च तस्य।
13. जननेन्द्रियम्—पुल्लिगम्, स्त्रीलिंगम्, क्लैव्यम् बंध्यत्वम्, पुरुषक्लैव्यभेदः स्त्रीणां नपुंसकः (बंध्यत्व) कारणानि उभयलिंगी, विकृतगर्भः आयुः प्रश्नाः तत्साधनानि च।
14. प्रसूतिः प्रसवावस्था च—अवस्थाप्रकाराः न्यायविषयसंबंधिता प्रश्नाः, गर्भावस्थायाः लक्षणम् प्रसवावस्थायाः लक्षणम् सजीवावस्थायां निर्जीवावस्थायां वा।
15. गर्भपातः भ्रूणहत्या—कारणानि, साधनानि, लक्षणानि च, शवच्छेदविषयकः न्यायविषयकश्च विचारः।
16. अनिच्छासंभोगः, न्यायविषयको विचारः योनिच्छेद परीक्षणं, अनिच्छासंभोगावस्था परीक्षणम् मृतदेह संभोगपरीक्षा, पुरुषपरीक्षा, अनिच्छासंभोगे संभाव्यानि लक्षणानि स्त्रीणां, कुमारीणां, स्त्रीणांच लक्षणानि न्यायविषयकोविचारः।
17. गुह्येन्द्रिय विषयकः अपराधः, हस्तमैथुनं, गुदमैथुनं, पशुमैथुनं च।

18. मानसरोगा: उन्माद: चिकित्सकस्य परामर्शावश्यकता- योग्या स्थिति:, उन्मादभेदा: कारणानि, लक्षणानि, चिकित्सा, न्यायविषयको विचार:, सहजमनोदौर्वल्य सहज मनोविकासाभाव सहजप्रतिभान्यूनता विचारशक्ति न्यूनता, तस्य प्रकारा:—सूतिकोन्माद:, मनोविभ्रंश: पत्तिकउन्माद, भयोन्माद, मनोवृतिव्याघात: विषयोन्माद: मदात्ययजप्रलाप: तात्कालिकोभ्रम:, मदात्ययजन्योवृत्ति व्याघात:, मदकारिवस्तुसेवनज: उन्माद: ।

19. वातिका अवस्था, निद्राभास: (मैस्मरिज्म) हिस्ट्रिया: योषापस्मार, अपतंत्रक: नाडीदौर्बल्य (न्यूरस्थेनिया) अपस्मार: ।

20. आयुष: क्षतिनिर्बन्ध:, चिकित्सकस्य कर्तव्यम् ।

विषतंत्रम्

1. किं नाम विषम् । तल्लक्षणं तत्प्रभावं, तत्क्रिया: अभिनिर्गमनमार्ग च । क्रियाया: प्रभावा:, संनिकृष्ट, विप्रकृष्ट विभाग प्रभावमनुसृत्य, उत्पतिमनुसृत्य, परीक्षा, प्राणिषु परीक्षा, विश्लेषण वस्तूनि, मौखिकं निवेदनम्, विषसंभाव्या: रोगा: ।

2. तीव्राणां विषाणां लक्षणमनुसृत्य परिचय: 34 भेदा: विषप्रवेशमार्गा: अचेतनस्य पुरुषस्य परीक्षणं विषक्रियाया: प्रभावकारिण्य: अवस्था: 12 प्रकारा: मृत्यो: समय: विषनाशनं, सामान्या चिकित्सा, न्यायविषयक: विचार: एलकोलाइड परीक्षणम् ।

3. दाहक विषम्—गंधकाम्ल (सल्फ्युरिक एसिड) लवणाम्ल (नायट्रेड एसिड), उदहरिकाम्ल सिरकाम्ल (सायट्रेट एसिड) पोटेशियम परमेग्नेट, कार्बोलिक एसिड, कास्टिक सोडा, कास्टिक पोटाश ।

4. विक्षोभक विषम्—आमाशय रक्षणम्, सोमल: (अर्सेनिक) तीव्रख्यात, मृदुख्यात, चिरकालिकख्यात, विषस्य प्रभाव:, अन्टीमनी (अन्जनम्) मर्क्यूरी (पारद:) लेड (सीसकं) कापर (ताम्रम्), रजतनत्रितम् (सिल्व्हर नैट्रेट) प्रफूरक (फास्फरस) टंकणम् (ओरेक्स) जयपाल: भल्लातक:, अर्कदुग्धम्, कंथरेडिस, एस्पायिरिन, अन्यानि च विक्षोभकाणि विषाणि ।

5. भोजनविषम्, प्राणिविषम्, टोमेन्स (अन्त: विषोत्पत्ति:) वेरीवेरी, कालादाना, जैलेप निशोत्तरम् ।

6. स्नायविकं विषम्—अहिफेनम् (ओपियम) वेलाडोना, अट्रोपिन, धत्तुर:, भंगा: (कैनोम सैंडिक), कोकीन, कर्पूर: (कम्फर) केरोसिन (मृद अपतैलं) टर्पेन्टाइन देवदारु तैलम् विषमुष्टि: (नक्सवोमिका) ।

7. हृदये प्रभावकारीणि विषाणि—वत्सनाभ: (अकोनाइट), अल्कोहोल (मयसम:), क्लोरोफार्म, क्लोरल हाइड्रेट, हाइड्रोसियानिक एसिड, पोटेशियम साइनाइड, डिजिटेलिस, तमाखू, गुंजा, खुरासानी ओवा, संटोनिन, नाइट्रेटस, अम्वभार:, (कण्हेर) कार्वी), वाणविषम् ।

8. वाष्पीय विषाणि—कार्वोनिक एसिडगेस, कार्बनडायआक्साइड, सल्फुरेटेड हाइड्रोजन, क्लोरिन गेस, कार्बन आक्साइड, कार्वन मोनोक्साइड गेस ।

9. जान्तविकानि—जंगम विषाणि—सर्पविषम्, सविष: सर्प: निर्विष: सर्प:, प्रायोगिक विषपरीक्षणम्, न्यूनत: त्रिविधम् (1) केल्युविन्, (2) वीपराइन (3) उभयो: संमिश्रणम् केल्युव्रीन, वीपराइन दंश: मूषक: विषं वृश्चिक विषं मधुमक्षिकाया दंश: आदि:।

(1) न्यायविषयक: प्रश्न: (2) लक्षणानि (3) मारकं प्रमाणम् (4) समय: (5) परीक्षा औषध परीक्षण विषय: (6) शवच्छेद परीक्षणम् (7) चिकित्सा उक्तानां विषपरीक्षणे सप्तविधम् एतत साधनं उपयोक्तव्यम्।

1. त्रिविधविषविज्ञानम् 3 अहिफेन-भंगा-गुञ्जा-धतूर-वत्सनाभ-विषमुष्टि-ताल-मन:शिलादि प्रसिद्धविषजुष्टानां सविज्ञान-चिकित्सा 3 अन्नपानरक्षा।

जङ्गमविषम्

1. जंगमविषाश्रया: दृष्टिनिश्वासादय: षोडश:।
2. जंगमविषाश्रयप्राणि:—सर्प—वृश्चिक—मूषक—अलर्क—गृहगोधिका—लूता कीटा:।
3. सर्पाणां प्रमुखजातय: दर्वीकरमंडलिराजीमदादय: तज्जातीनां वर्णनम् मिश्रजातय: विषबलं च।
4. सर्पाणां देशहेतु:, देशप्रकारा:, दंशस्य सामान्य काल:।
5. सर्पदंशबाह्यलक्षणानि।
6. सर्पविषम्।
7. शंका विष-लक्षणानि उपाया:।
8. दर्वीकरदंशलक्षणानि (विषस्य) वेगलक्षणानि च।
9. मंडलीदंशलक्षणानि वेगलक्षणानि च।
10. राजीमद्दंशलक्षणानि वेगलक्षणानि च।
11. सर्पदष्टस्य असाध्यलक्षणानि।
12. सर्पविषचिकित्सा-बंधन-दहन-वमनादि।
13. वृश्चिक:—प्राणिवर्णनं, वृश्चिक प्रकारा:।
14. वृश्चिकविषस्य लक्षणानि चिकित्सा च।
15. मूषकदंशलक्षणानि चिकित्सा च।
16. अलर्कविषलक्षणानि चिकित्सा च।
17. लूताप्रकारा:, विषलक्षणानि चिकित्सा च।
18. मक्षिका विषलक्षणानि चिकित्सा च।
19. गृहगोधिका विषलक्षणानि चिकित्सा च।
20. पिपीलिका, शतपदी इत्यादीनां विषलक्षणानि चिकित्सा च।
21. अलर्कविषचिकित्सा च विशेषत:।

विषस्य सामान्यवर्णनम्—

(1) विषस्य व्याख्या-प्राणहरं द्रव्यं विषम्।

(2) विषस्य गुणा:—तीक्ष्णोष्णव्यवायिविकाशि इत्यादय: दश।

(3) विषगुणा ओजसो विपरीता: वातपितोत्तरा: भवन्ति।

(4) विष कथं जीवितं हरति ?। शोणितकफादिदोषक्रमेण हृदये व्याप्य देहोच्छेदं करोति इति संप्राप्ति:।

(5) विषस्य कृत्रिमाकृत्रिमभेदा:। कृत्रिमं गरम्। अभिनव विविधे कृत्रिमविष प्रकार वर्णनम् च। कृत्रिमं विषं पुनर्द्विधा स्थावरं जंगमं च।

स्थावरं विषम्

(1) स्थावरं विषं कंदेषु मूलाद्यात्मकम् ।

(2) स्थावरस्य दश आश्रयाः—मूलपत्राद्याः ।

(3) कालकूटं इंद्रवत्स्याख्यं श्रृंगी हालाहलादिकं-स्थावर विषम् ।

(4) स्थावरस्य विकाराः ज्वरहिक्कादयः ।

(5) स्थावरविषस्य सप्तविषवेगः । असाध्यलक्षणानि ।

ग्रंथांशाः—चरकः—चिकित्सा—अ. 33 ।

सुश्रुतः—कल्पस्थानं समग्रम् ।

वाग्भटः उत्तरस्याम्—अध्यायाः 35 तः 38 गुरूपदेशाश्च ।

CURRICULAM AND SYLLABUS OF THE FINAL EXAMINATION FOR A DEGREE OF AYURVEDACHARYA

The candidate shall be admitted to the final or the Degree examination after passing the Fourth or the Ayurveda Pravina examniation and having been engaged in studies at a recognised institution for a period of not less than three terms covering a minimum-period of 1½ years.

Subjects for examination :

(*i*) Atyayika Vyadhi Nidana,
(*ii*) Atyayika Vyadhi Chikitsa.
(*iii*) Comparative Medicine I (Study of other system in relation to Ayurveda).
(*iv*) Comparative Medicine II (Study of other systems in relation to Ayurveda).
(*v*) Thesis based on clinical record of not less than 100 cases attended during internship.

Number of Lectures and Practicals for the subjects :

(*i*) Atyayika Vyadhi Nidana.
  (*a*) One written paper of three hours duration carrying 100 marks with two sections of 50 marks each.
  (*b*) A practical test carrying 50 marks.

(*ii*) Atyayaika Vyadhi Chikitsa.
  (*a*) one written paper of 3 hours duration carrying, 100 marks, with two sections of 50 marks each.
  (*b*) A practical test carrying 50 marks.

(*iii*) Comparative Medicine.
  (*a*) Two written papers, each 3 hours duration, each carry in 100 marks and each having two sections of 50 marks a-piece.
  (*b*) A practical test carrying 100 marks.

(*iv*) *Thesis*
  100 marks for the written thesis and 100 marks for viva voci on the subject of the thesis.

NOTE :—(*a*) Internship for at least for six months after the diploma course shall compulsory for the student.
(*b*) Training and coaching during the internship should be strictly based on Ayurvedic lines.
(*c*) The student shall select the subject of the thesis with the approval of the Principal of his college.
(*d*) The thesis should be submitted to the examination body at least three months before the date of commencement of the final examination.
(*e*) A candidate shall be permitted to sit for the final examination only if his thesis has been approved by the examining body.
(*f*) A candidate whose thesis has been approved by examining body but has otherwise failed in the degree examination shall be exempted from resubmitting the thesis when he takes the examination for the second time.

आयुर्वेदाचार्य पदवी परीक्षा

आयुर्वेद प्रवीण परीक्षानन्तरं सार्धैकवर्षस्य पाठ्यक्रमः

आयुर्वेदेतरचिकित्सा पद्धति--समीक्षा (प्रथम पत्रम्)

व्याख्यानानि : १५० लेखांका : १००, प्रत्यक्षे : २५

(1) सत्यस्य विविधं स्वरूपम्, विज्ञान विकल्पाः आधुनिकी निसर्ग चिकित्सा नैसर्गिक चिकित्सा मुख्य सिद्धान्ताः। वस्ति, अवगाहन, अभ्यंग, विद्युत वाष्प प्रयोगः, आधुनिक पद्धति प्रोक्त बंधन बृहण पथ्य गुणदोषाः। आयुर्वेदीया नैसर्गिकी चिकित्सा। प्राचीनार्वाचीन नैसर्गिक चिकित्सा-तुलना औषध रूपेण नैसर्गिक चिकित्सार्थः आधुनिक नैसर्गिक चिकित्साया आयुर्वेदे अन्तर्भावः। वैदिकी सूर्यचिकित्सा च मंत्रचिकित्सा, जपादिद्वारा नीरोगतालाभोपायाः।

(2) समानौषधीचिकित्सा (Homeopathy) परिभाषा, सिद्धान्तः प्रकृतित्रैविध्यम्, तत्ररोग शमनौषधोत्कृष्टता, आयुर्वेदिक प्रकृतिभेद तुलना, हेतुव्याधिविपरीतार्थकारीऔषधान्न-विहारवर्णनम्। शल्यक्रियायां होम्योपैथितः आयुर्वेदीय दृष्टिकोणविभेदः, होम्योपैथी पद्धतिगुणदोषाः होम्योपैथी पद्धत्या आयुर्वेद अन्तर्भावः।

(3) आरब्यचिकित्सा (यूनानीतिब्ब) समीक्षा, आयुर्वेदाद् ग्रीक चिकित्सा पद्धतिजन्म, ग्रीकीय चिकित्सातः आयुर्वेदाच्च आरब्य चिकित्सा पद्धति प्रादुर्भावः आरब्य चिकित्सायाः परिभाषाः विशिष्टताः, गुणदोषाः, आयुर्वेदे अन्तर्भावश्च।

पाठ्य ग्रंथांशाः—

पाठ्य विषयविचार पूर्ण ग्रन्थनिर्माणाभाव पर्यन्तम् निम्नलिखितग्रन्थानाम् साहाय्येन अध्यापकाः व्याख्यानद्वारा शिक्षयंतु छात्रान्।

(1) Philosophy of Nature Cure—By Dr. Henery Lindlahr.
(2) Practice of Nature Cure—By Dr. Henry Lindlahr.
(3) Organon—By Dr. Hahneman.

आयुर्वेदेतर चिकित्सा पद्धति समीक्षा (द्वितीयं पत्रम्)

व्याख्यानानि 150, , लेखांका: 100, प्रत्यक्षे 25, एलोपैथी शब्दार्थः, निभ्रान्ति विज्ञान (गणित-भौतिकी प्रभृति) विशेषज्ञ सम्मतयां चिकित्साशास्त्र वैज्ञानिकताया असंभावना, आधुनिकं किन्नाम किं च वैज्ञानिकमिति संशये वास्तविकता निर्णयः।

भौतिक रासायनिक विज्ञान परिभाषाः, मुख्य सिद्धांतश्च, एलोपैथिक दृष्टिकोणानुसारं शरीरक्रिया प्रकृति विकृति विज्ञान विहंगावलोकनम् एलोपैथि मुख्य सिद्धान्ताश्च यथा : Psychosomaticmedicine, infection, immunity, Susceptibility endocrines. metabolism, stress,

एतेषां समीक्षा च।

शल्येतर क्षेत्रे एलोपैथी पद्धति प्रसिद्धाः कृतयः तद्भविष्यं च। यथा.....

Auto and anti-vaccines andsera, blood transfusion, antibiotics and their future, Physio Therapy, Electro Theopy, Deep ray Therapy

आधुनिक विज्ञानजन्यव्याधयः तत्प्रतीकारः, एलोपैथी गुणदोषाः, एलोपैथ्याम् आयुर्वेद विरुद्ध-
नामायुर्वेदानुकूलानां च भावानां विचारः। तत्र आयुर्वेदाविरुद्धानामंशानामायुर्वेदेऽन्तर्भावाः।
एलोपैथी भाविप्रवृत्तयः, चिकित्साशास्त्रस्य भाविरूपम् आदान प्रदान सिद्धान्ताश्च।

ग्रन्थांश विषयिणी सूचना।

प्रथमपत्रे पाठ्यक्रमसम्मुलेखवदेव अस्मिन्नपि विषये पाठ्यक्रम समुचित ग्रन्थनिर्माणः
यावन्न भवति तावत्काल पर्यन्तम् गुरवः अध्यापकाः तत्तत् विषयाणां ग्रंथानां सहायतामाददीरन्

शुद्ध आयुर्वेद पाठ्यक्रमः

उपरुग्ण–निदान पद्धति : अभ्यास पत्रिका

रुग्ण-पत्रकम्

क्रमांकः अब्दांकः विभागः

प्रवेशतिथिः निर्गमनतिथिः परिणामः

रुग्णनाम.................................आयुः

लिंगम् जातिः व्यवसायः

देशः व्यसनम्

निवासदेशः

जन्मदेशः

वृद्धिदेशः

स्वजनदेशः

व्याधि उत्पत्तिदेशः

चिकित्सक नाम विद्यार्थिनाम

---

1. सम्भाविता रोगा : अवस्था (साम-पच्यमान-निराम)
2. व्याधिविनिश्चयः

भेदः

उपद्रवः

रिष्टलक्षणम्

प्रधानवेदनाः

अनुबंधवेदना

रोगस्य पूर्ववृत्तम्

व्याधिस्थलम्

व्याधिसंसगः

अन्यव्याधीनाम्

स्वतंत्रः

परतंत्रः

व्याधिभागः—

3. रुग्णपूर्ववृत्तान्तः

पूर्वोत्पन्ना अन्ये व्याधयः

पूर्वस्वास्थ्यम्

4. कुलवृत्तम्

मातृकुलस्य

पितृकुलस्य

5. प्रत्यक्ष परीक्षा :—शब्द, स्पर्श, रूप-रस गंध रूपा, प्रश्न रूपा च।

6. सामान्य परीक्षा

नाडी

देहसंताप:

मन संताप:

इन्द्रियसंताप:

श्वसनम्

नखा:

नेत्र

त्वक्

जिह्वा

शरीरोपचयानुपचय:

भार: (स्वस्थावस्थायाम्) — अद्यतन:

अग्नि: (स्वस्थावस्थायाम्) — अद्यतन:

कोष्ठ: (स्वस्थावस्थायाम्) — अद्यतन:

इन्द्रिय परीक्षा (रचना तथा अर्थग्रहणसामर्थ्यम्)

श्रोत्रम्	त्वक्	(मन: (सत्वं))
चक्षु:	रसना	
घ्राणम्	वाक्	
हस्तौ	पादौ	
	उपस्थम्	

स्त्रोत: परीक्षा: (रोग विकृति आधारीकृत्य)

प्राणवहानि (नासिका, मूर्धा, उर:, हृदयम्, जिह्वा। गल:महास्रोतश्च)।

उदकवहानि (तालुक्लोम)

अन्नवहानि (आमाशय: (अन्नाशय:), अन्नवाहिनी, ग्रहणी)

रसवहानि (हृदय, रसवाहिनी)

रक्तवहानि (यकृत्प्लीहा)

मेदोवहानि

अस्थिवहानि

मज्जावहानि (अस्थि, संधि नेत्र)

शुक्रवहानि (वृषणौ, मेहनम्)

पुरीषवहानि (पक्वाशय:, वाताशय:, मलाशय:, उंडुकम्, गुदम्)

मूत्रवहानि (वृक: वस्ति:, मेहनम्)

मनोवहानि

प्रकृत्यादि-दशविध-परीक्षा:

प्रकृतित:

सारत:

संहननत:

प्रमाणतः
दैर्घ्यम्
आयामः
सात्म्यतः
सत्वतः
आहारशक्तितः
वयस्तः
    कालतः
    आयुष्यो लक्षणतः
विकृतितः
    हेतुः
    लिंगम् — दूष्यम्
    दोषः — देशम्
    प्रकृतिः — बलम्
    कालः

10. मल परीक्षा

	राशिः	वर्णः	गंधः	वैशिष्ट्यम्
मूत्रम्				
पुरीषम्				
ष्ठीवनम्				
छर्दिः				
सिंघाणम्				
कर्णमलः				
चक्षुर्मलः				
गुह्येन्द्रियमलः				
स्वेदः				
आर्तवम्				

11. निदान-पंचकम्
निदानम् :
    संनिकृष्टम्
    विप्रकृष्टम्
पूर्वरूपम् :
सामान्यम्
    विशेषम्
रूपम् (लक्षणम्)
    व्याधिलक्षणम्
    दोषलक्षणम् — संचयः — प्रकोपः — स्थानसंश्रयः

दोषलक्षणम् संचयः प्रकोपः प्रसरः स्थानसंश्रयः
औषधम् अन्नम् विहारः
हेतुविपरीतम्
व्याधिविपरीतम्
हेतुव्याधिविपरीतम्
व्याधि-विपरीतार्थकारि
हेतुव्याधिविपरीतार्थकारि
सम्प्राप्तिः

12. व्याधिवर्गः
आदिबलप्रवृत्तः
मातृजः
पितृजः
प्रज्ञापराधजः
जन्मबलप्रवृत्तः
रसकृतः
दौर्हृदापचारजः
दोषबलप्रवृत्तः
आमाशयसमुत्थः
पक्वाशयसमुत्थः
संघातबलप्रवृत्तः
शस्त्रकृतः
व्यालकृतः
कालबलप्रवृत्तः
व्यापन्नऋतुजः
अव्यापन्नऋतुजः
दैवबलप्रवृत्तः
संसर्गजः
आकस्मिकः
स्वभावबलप्रवृत्तः
कालकृतः
अकालकृतः
चिकित्सा पत्रकम्
चिकित्सा प्रकाराः
व्याधिविपरीता
उभयविपरीता
लंघनचिकित्सा (अपतर्पण चिकित्सा)
शोधनरूपा चिकित्सा

वमनम्
विरेचनम्
निरूहः
शिरोविरेचनम्
रक्तविस्रुतिः
शमनस्वरूपा चिकित्सा
पाचनम्
दीपनम्
क्षुधानिग्रहः
तृषानिग्रहः
व्यायामः
आतपसेवनम्

बृंहणचिकित्सा (सन्तर्पण चिकित्सा)
स्निग्ध (अनुवासनं)
स्वप्नः
शय्यासुखम्
अभ्यंगः
स्नानम्
निवृत्तिः
हर्षनम्
मधुर स्निग्धद्रव्यम्
स्नेहः
अच्छस्नेहः
यमकस्नेहः
त्रिवृत्तस्नेहः
पयस्नेहः

स्वेदनम्
तापस्वेदः
उपनाहस्वेदः
ऊष्मस्वेदः
द्रवस्वेदः
स्निग्धस्वेदः
रूक्षपूर्वस्वेदः
आग्नेयस्वेदः
अनाग्नेयस्वेदः
स्नेहपूर्वस्वेदः
उत्तरबस्तिः

नस्यम्
- विरेचनम्
- बृंहणम्
- मर्श:
- प्रतिमर्श:
- उत्पीडनम्
- प्रधमनम्
- धूम्रपानम्
- मृदु:
- मध्यम्
- तीक्ष्णम्
- स्निग्धम्
- विरेचनम्

गण्डूषधारणम्
- शमन:
- शोधन:
- रोपण:

कवलग्रह:
- स्निग्ध:
- शमन:
- शोधन:
- रोपण:
- मूर्धतलम्
- अभ्यंग

अवसेचनम्
- पिचुधारणम्
- शिरोबस्ति:
- आश्च्योतनम्
- नेत्रस्वेदनम्

अंजनम्
- लेखनम्
- रोपणम्
- दृष्टिप्रसादनम्

तिथि:	दैनिकवृत्तम्	औषधालय:	अनुपानम्	आहार:	विहार:

शुद्ध आयुर्वेद–पाठ्यक्रमः
शल्य–शालाक्यतंत्रविषये अभ्यास पत्रिका

क्रमांकः	अब्दांकः	विभागः
प्रवेशतिथिः	निर्गमतिथिः	परिणामः
रुग्णनाम		आयुः
लिंगम्	जातिः	व्यवसायः
चिकित्सकनाम		विद्यार्थिनाम

(निजः
(1) व्रणः आगन्तुः
(2) निजव्रणः (व्रण शोफ)
अवस्था-आमा, पच्यमाना, पक्वा
दोषः
व्रणवस्तु (अधिष्ठानं)
आकृतिः
वर्णः
गंधः
वेदनाः
स्रावः
शब्दः
स्पर्शः
(3) उपद्रवः
(4) साध्यासाध्यता
(5) आगन्तु-व्रणः शल्यः निशल्यः
पुरुषकृतः अभिघातकृतः

लिंगम् जातिः व्यवसायः
चिकित्सकनाम विद्यार्थिनाम

व्यालकृतः
औषधकृतः
(6) निशल्यः (व्रणः)
छिन्नः
भिन्नः
घृष्टः

लिंगम्	जातिः	व्यवसायः
चिकित्सकनाम		विद्यार्थीनाम

विद्धः
क्षतः
पिच्चितः
(7) उपद्रवाः
(8) साध्यासाध्यता
(9) सशल्यः (व्रणः)
शल्यस्थानविनिश्चयः
त्वग्गतः
मांसगतः
शिरागतः
अस्थिगतः
संधिगतः
कोष्ठगतः
मर्मगतः
(10) उपद्रवाः
(11) साध्यासाध्यता
(12) भग्नम् सव्रणम् अव्रणम्
काडभग्नम्
संधिभग्नम्
(13) शस्त्रकर्मसाध्य-व्याधि-विनिश्चयः
(14) उपद्रवाः
(15) साध्यासाध्यता
(16) दग्धम्
स्नेहदग्धम्
अग्निदग्धम्
उष्णवातदग्धम्
आतपदग्धम्
अशनिदग्धम्
(17) साध्यासाध्यता
(18) चिकित्सा
प्रधानशस्त्रकर्म सम्मोहनविधिः कर्मकालः
अग्निकर्म
क्षारकर्म
बंधः
आहारः विहारः

आयुर्वेद पाठ्यक्रम :

प्रसूति विभाग :

अनुक्रमांक:			चिकित्सक:
पंजीयनतिथि:	प्रवेशतिथि:	प्रसव तिथि:	निर्गमतिथि:
नाम		वय:	जाति:
स्थानम्		व्यवसाय:	जाति:
स्थानम्		व्यवसाय:	
प्रेषक:			

पूर्वप्रसवेतिहास :

विवाहतिथि:			प्रथम रजोदर्शनम्	
पूर्वप्रसवा:				
संख्या	पुमान्	कन्या	जीविता:	मृता:
अकालप्रसवा:			स्राव:	पात:
सुखप्रसवा:			कष्टप्रसवा:	
मूढगर्भ:			चिकित्सा	परिणाम:
भूतपूर्व रोगविशेष:				
चिकित्सा:				
परिणाम:				
अन्तिम रजोदर्शनम्			सम्भाव्य प्रसवतिथि:	

गर्भिणी परीक्षा

प्रकृति:	शरीरभार:	मूत्रप्रवृत्ति:
सार:	शरीरदैर्घ्यम्	दौहृदम्
वलम्	नाडी	योनि:
सत्वम्	जिह्वा	गर्भाशय:
अनल:	नेत्र	श्रोणिमानम्
आहार:	निद्रा	स्तनौ
सात्म्यम्	पुरुषप्रवृत्ति:	उदरम्
संहनम्		हृदयम्
व्याधि विशेष:		
चिकित्सा		
पथ्यम्		
सामान्य स्वास्थ्यम्	आसन्न प्रसवा	
गर्भस्थिति:		
प्राप्तकाल:	अप्राप्तकाल:	विलम्बित:

प्रथमावस्था द्वितीयावस्था तृतीयावस्था
आवीप्रादुर्भाव: आवीवेगा:
गर्भाशय मुखविस्तृति:
गर्भोदक स्राव:
रक्तदर्शनम्
गर्भदर्शनम् शिर: पादौ तिर्यक्
सुखप्रसव: काल:
कष्टप्रसव: उपद्रवा: काल: चिकित्सा परिणाम:
मूढगर्भ:
गति: उपद्रवा: चिकित्सा परिणाम:
शस्त्रकर्म प्रकार: काल: परिणाम:
अपरा पतनम् स्वप्नम् उपद्रवा: चिकित्सा
प्रसवसमय:
प्रसूतास्वास्थ्यम्
व्याधिविशेष:
चिकित्सा
पथ्यम्
स्तन्यम्
उत्पत्तिकाल: राशि: वर्ण: गन्ध: दोष:
स्तनरोगा:
चिकित्सा
प्रसूताया आहारविहारा:
रक्तस्राव:

	बाल:
नाभिनाडी	मुखम्
वर्ण	ओष्ठौ
भार:	जिह्वा
दैर्घ्यम्	नासिका
रोदनम्	नेत्रे
मूत्रप्रवृत्ति:	कर्णौ
पुरीषप्रवृत्ति:	मस्तकम्
श्वसनम्	शिर:
शिराव्यास:	शाखा:
नाडी	नाभि:
निद्रा	गुदम्
देहोष्मा	मूत्रमार्ग:
स्तन्यपानम्	
व्याधय:	

सहजः	व्यंगः	भग्नः
मातृजाः		
पितृजाः		
स्तन्यदोषोद्भवाः		
शस्त्रावचरणोद्भवा		
चिकित्सा		

निर्मुक्तिः

सूतिका		
सामान्यस्वास्थ्यम्		
गर्भाशयः		
योनिः		
स्तनौ		
स्तन्यम्		
आहारः		
निद्रा		
पुरीषप्रवृत्तिः	मूत्रप्रवृत्तिः	रक्तस्रावः
शरीरभारः		
व्याधिविशेषः		
चिकित्सा		
पथ्यापथ्यम्		
बालः		
शरीरभारः		
नाभिः		
आहारः		
निद्रा		
पुरीषः		
मूत्रम्		
व्याधिविशेषः		
चिकित्सा		
विशेषः		

CHAPTER IX

SUMMARY OF RECOMMENDATIONS

1. The Committee recommends that facilities should be provided for imparting adequate knowledge of Sanskrit to the students of Ayurveda. The minimum knowledge of Sanskrit required for a thorough study of Ayurveda, on the part of candidate, should be the necessary qualification for admission (Ch. III, page 6).

2. The Committee recommends that the number of entrants, even if small, should not deter the Government from introducing a true Ayurvedic Course, (Ch. III, page 7).

3. The need for an adequate bed ratio has been specially emphasised with a view to imparting practical knowledge to students (Ch. III, page 8).

4. The Committee feels that the Ayurvedic research should be conducted by eminent Ayurvedists. The Graduates of mixed Ayurveda and Allopathy should not be covered by the terms 'qualified' or 'highly qualified' Vaidyas (Ch. III, page 8).

5. Some Knowledge of comparative medicine and particularly, of the salient fundamentals of other systems in relation to Ayurveda, must be made available to the students (Ch. III, page 8).

6. The Committee suggests that the Government should take immediate steps to ensure the timely preparation of text books of comparative medicine by enlisting the services of a few eminent Vaidyas of old school of Ayurveda, particularly of those who have equipped themselves with a good knowledge of English language and western medicine (Ch. III, page 9).

7. The students at post-graduate level should answer their question papers in Sanskrit only, while they should he permitted to answer the questions in regional languages for all other examinations (Ch. III, page 9).

8. The Ayurvedic Colleges should continue the practice of employing the present day methods of dissection of dead bodies (Ch. III, page 10).

9. The Committee with a view to respect the sentiments of the Malabar Vaidyas decides to recommends the "*Ashatengahridaya*", as a text book, although, on certain items, it contains less information than the earlier work "*Ashtangasangraha*". The Committee, however, to make up the deficiency recommends the addition of an appendix containing alll the additional in-mation missing in the former (Ch. III, page 10).

10. The Committee feels that arrangements to extend financial aid to Ayurvedic institutions should be made by the Governments concerned to give them a sound lease of life. (Ch. III, page 10).

11. The Committee is stongly of the opinion that the dispensaries incharge of the graduates or diploma holders of mixed courses can not be utilised to train scholars going in for intensive study of Ayurveda required by the Shuddha Ayurvedic course (Ch. III, page 10).

12. The Committee is of the opinion that the exclusive reservation of the term "scientific" for a single system of medicine should be avoided. The word 'modern' too, cannot be reserved for any one medical science (Ch. III, page 11).

13. The Committee feels that early steps should be taken to place the fate of Ayurveda in the hands of practitioners of Ayurveda.

14. The publication of the Ayurvedic text books should be taken over by the Central and the State Governments themselves or should be entrusted to recognised public bodies (Ch. III, page 12).

15. The Committee is of the opinion that in case the Universities refuse to catch up with the progress in imparting education in Ayurveda made at the national level, the Governments should institute State faculties to run the course and also create a separate University for Ayurveda (Ch. III, page 12).

16. The Committee realires the importance of the adoption of a uniform course of intensive Ayurvedic study by the entire country, which should lead to inter-State registration of the Ayurvedic Graduates and solve the problem of their status; and recommends early application thereof to all the existing Ayurvedic teaching institutions (Ch. III, page 12).

17. The Committee recommends the formation of a Statutory Central Council of Ayurveda without delay (Ch. III, page 12).

18. The Committee recommends that every State Governments should establish and conduct Ayurvedic Colleges to maintain high standards of Ayurvedic education and get the maximum benefit thereof for the people of the area, and also give liberal grants to upgrade the existing Ayurvedic teaching institutions (Ch. III, page 13).

19. The Committee recommends that the Central Government should take early steps to establish an Ayurvedic University or encourage and assist any State wherein the conditions are ripe and favourable for, and whose Government is desirous of, establishing an Ayurvedic University (Ch. III, page 13).

20. The Committee is of the opinion that the term "Ayurvedic Research" or "Research in Ayurved" should mean research conducted by the Ayurvedic physicians along the Ayurvedic lines, if necesary with the assistance of any Ayurvedic talent of their choice, in order to benefit the Science of Ayurveda by enlarging its ambit and assessing the clinical value of its methods and the scientific value of its fundamentals (Ch. V, page 19).

21. It is all the more imperative that India should not dissipate the insignificant funds earmarked for the Ayurvedic research in an activity which may not in any way benefit Ayurveda (Ch. V, page 19).

22. Ayurvedic research should be conducted by experts in Ayurveda proper (Ch. V, page 20).

23. There should be no undue inteference with the Ayurvedic research activity by unsympathetic elements (Ch. V, page 20).

24. Efforts should be made to encourage and enthuse the research worker into putting his best and most concentrated effort (Ch. V, page 20).

25. The security of carrier of the research worker should be assured (Ch.V. page 20).

26. The credit of any research work done should go to the worker concerned himself (Ch. V, page 20).

27. The Committee recommends that the whole problem of Ayurvedic research should be re-examined by a Committee of front rank Ayurvedic physicians, representatives of departments cocerned with the subject and experts from other sources sympathetic to Ayurveda and acceptable as colleagues to the Ayurvedic workers (Ch. V, page 20).

28. The Committee suggests that the three Ministries, namely, the Finance, the Planning and Health, should join hands in appointing a committee to survey and assess the previous work done and to suggest ways and means to reorientate the Ayurvedic research so that it may be more productive and useful to the Science (Ch. V, page 20).

29. The Committee is of the opinon that the question of institution of post graduate training relevant to the Suddha Ayurvedic Education should be entrusted to a Committee which should be constituted to deal with the subject (Ch. V, page 21).

MOHANLAL P. VYAS	Chairman
ANANTA TRIPATHI SARMA BADRI VISHAL TRIPATHI HARI DATTA SHASTRI SITA RAM MISHRA N. H. JOSHI	Members
SHIV SHARMA	Member-Secretary

25th April, 1963.

APPENDIX

ADMISSION QUALIFICATIONS (SANSKRIT)

(a) Prathama —	Government Sanskrit College, Varanasi.
(b) Visharada—	Aryakanya Mahavidyalaya, Baroda.
(c) Vyakarana-Sahityshakha	(Tritiya, Maharaja Sajirao Sahityashakha Vishvavidyalaya, Baroda,
(d) Madhyama—	Sravanmasa Dakshina Pariksha, Baroda.
(e) Chaturthi—	Tilak Maharashtra Vidyapith, Poona.
(f) Pravesha—	Vedashastrottejaka Sabha, Poona.
(g) Prathama—	Gujarat Vidya Sabha, Ahmedabad.
(h) Prathama—	Shrimatjagadguru Shankaracharya Pathshala Dharwar.
(i) Praveshika—	Bharatiya Vidyabhavan, Bombay.
(j) Chaturthi	Swadhyaya Mandal, Pardi.
(k) Madhyama	Brihad Gujarat Sanskrit Parishad, Ahmedabad.
(l) Sanskrit Sahitya Bhushan—	Saurashtra Vidvatparishad, Jamnagar.
(m) Vyakarana Prathama Kavya Prathama	Vangiya Sanskrit Vidya Parishad, Calcutta.
(n) Prajna—	Sagar Vishva Vidyalaya, Sagar.
(o) Prathama—	Bihar Sanskrit Association, Bihar.
(p) Prathama—	Bihar Sanskrit Samiti, Patna.
(q) Prathama—	Government Sanskrit College, Jaipur.
(r) Prathama—	Sanskrit—Hindu University, Varansi.
(s) Prathama	Sanskrit—Kashi Vidyapith, Varanasi.
(t) Sanskrit Pravesh Pariksha	Madras Government, Madras.
(u) Madhyama—	Sanskrit Vidyapith, Bombay.
(v) Prajna—	Punjab Vishvavidhyalaya, Chandigarh.